

RIG

NR 1 2021

KULTURHISTORISK TIDSKRIFT GRUNDAD 1918

RIG KULTURHISTORISK TIDSKRIFT

Nummer 1 2021

Redaktörer

Simon Ekström

Marie Steinrud

Bitr. redaktör

Margareta Tellenbach

Webredaktör

Lars-Eric Jönsson

Ansvarig utgivare

Simon Ekström

REDAKTIONENS ADRESS

Institutionen för etnologi, religionshistoria och
genusvetenskap (ERG)

Stockholms Universitet, 106 91 Stockholm

e-post simon.ekstrom@etnologi.su.se

mobilnr 0703-258715

e-post marie.steinrud@etnologi.su.se

mobilnr 0733-844463

e-post Margareta.Tellenbach@gmail.com

telefon 046-291314

webadress: <http://journals.lub.lu.se/index.php/rig>

Redaktionsråd

*Lotten Gustafsson Reinius, Institutionen för etnologi,
religionsvetenskap och genusvetenskap (ERG),*

Stockholms universitet

Rebecka Lennartsson, Stockholms stadsmuseum

Lena Marander-Eklund, Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Fredrik Nilsson, Etnologi, Åbo Akademi/Lunds universitet

*Ulf Palménfelt, Institutionen för kulturanthropologi och
etnologi, Uppsala universitet, Campus Gotland*

Richard Pettersson, Institutionen för kultur och medier,

Umeå universitet

Jens Rydström, Genusvetenskapliga institutionen,

Lunds universitet

Marie Ulväng, Institutionen för mediastudier,

Stockholms universitet

Per Widén, Nationalmuseum / Uppsala universitetsbibliotek

Omslagsbild: Swingpjattar står utanför dansrestaurangen
Tyrolita, Stockholm. Foto: Nordiska museet, K.W. Gullers.

NMA.0036633.

PRENUMERATION

Prenumeration kostar 200 kronor för privatperson, 300 kr för institution och 450 kr för prenumerant utanför Norden. Prenumeration tecknas hos eddy.se ab, order@bokorder.se.

Vänligen uppge namn, adress och e-post.

Streetsmart som folkkulturell företeelse & (infra)ordinär kunskap

Susanne Österlund-Pötzsch

Winter streets to steer your course aright,
How to walk clean by day, and safe by night,
How jostling crouds, with prudence, to decline,
When to assert the wall, and when resign...¹

Stroferna ovan är från John Gays (1685–1732) satiriska dikt *Trivia, or The Art of Walking the Streets of London* (1716)². Det tredelade diktverket är en humoristisk skildring av hur man bäst undviker faror och olägenheter som fotgängare i 1710-talets myllrande London. Här ges stadsvandraren handfasta råd bland annat om lämplig klädsel för olika väderförhållanden och hur man undviker att bli nedsmutsad eller ett offer för portmonnä- eller peruktjuvar. Trots att det är trehundra år sedan diktens scenario och peruktjuvar inte längre är ett överhängande orosmoment finns det något påtagligt bekant i beskrivningarna för var och en som rört sig i en livlig storstadsmiljö. *Trivia, or The Art of Walking the Streets of London* är en urban sociologi där staden i sin svindlande mångfald uppfattas via rörelse, möten och kollisioner. Det handlar om förmedlande av vardaglig kunskap, skarpa observationer och skickligt navigerande till fots. Trots att benämningen ”streetsmart” inte var i bruk på 1700-talet känns det som en passande beskrivning av diktens självbelåtna berättarröst. Streetsmart³, liksom dess synonym ”streetwise”, kom i användning i mitten av 1900-talet för att belysa ett brett spektrum av problemlösning: det beskriver dels *egenskaper* som list och improvisationsförmåga, dels *erfarenheter* som en person har förvärvat, underförstått kunskap från ”den

riktiga världen” i motsats till kunskap som införskaffats teoretiskt. Trots att begreppet är relativt nytt är fenomenet det betecknar – som uttrycket lyder – gammalt som gatan.

Alldagliga rörelsemönster, ovan demonstrerade via Gays dikt, är ett exempel på handling som kan kräva ”streetsmarthet” gällande såväl erfarenhet som egenskaper. Det är kompetenser som ofta är oreflekterade och finns invävda i våra aktiviteter – det vill säga förehavanden som är till den grad vanliga att det behövs en medveten ansträngning för oss att överhuvudtaget notera dem. Den franska författaren Georges Perec använde termen infraordinär, det som ligger under det ordinära, för att uppmärksamma de detaljer och rörelser som blir synliga endast när de faller ur sin rytm, inte fungerar eller på något sätt blir extraordinära. Percs egen metod för att beakta och beskriva det banala, vanliga, uppenbara och infraordinära var fördomslös observation (Perec 2008:210). Jag kommer inte här att begagna mig av Percs noggranna övningar i detaljstudier, men vill uppmärksamma det infraordinära för att diskutera vardaglig kunskap utgående från streetsmarthet. Jag menar nämligen att vara streetsmart innefattar en känsla för det infraordinära. Det är en kompetens som inte är knuten till akademiska studier, styrka eller traditionell status – och har antagligen just därför varit ett favorittema inom folklig kultur, men även fungerat som en konkret taktik för personer i underläge. Mitt syfte i denna undersökande betraktelse är att spåra hur företeelsen och fenomenet streetsmart framträder i olika folkkulturella sfärer.

Upplägget går från det mer stiliserade (myter och folklore), till populärkulturella troper, och – avslutningsvis – som reellt verktyg för marginaliserade grupper, och som handlande och (infra)ordinär kunskap i vår vardag.

Folklorens streetsmart

Den folkloristiska inkarnationen av street-smart är trickstern. Det handlar om en ambivalent figur som trivs bäst i mellanrummen. På samma sätt är det liminala, tillstånden mittemellan, de tidpunkter då tricksterns förmåga kommer till sin rätt. Tricksters kan spåras både långt tillbaka i tiden och världen över. Figurens diversitet och komplexitet kan väcka frågan om det faktiskt rör sig om ett och samma fenomen. Hynes och Doty (1993:2–5) argumenterar att det trots allt hittas tillräckligt många liknande drag och funktioner i denna mångfald av karaktärer för att det ska finns fog för att tala om en generisk gestalt. Tricksterrollen är lika svårfångad som trickstern själv och kan innehas av en mängd sinsemellan vitt skilda figurer: från hjältar till svindlare, från ljushuvuden till dumbommar (ibid:24). I många delar av världen är trickstern en antropomorf djurgestalt, som spindeln Ananse i västafrikansk folklore (se t.ex. Vecsey 1993:107). I Nordamerika finns det ett stort antal trickstermotiv knutna till Brer Rabbit (med ursprung i afrikansk berättartradition) och Coyote (en prärievarg från den amerikanska ursprungsbefolkningens mytologi). I europeisk berättartradition är det oftast räven som tilldelats rollen som trickster.

Djur som räven, vargen, sköldpaddan och haren turas om att vara huvudprotagonister i de samlingar av fabler som tillskrivs den frigivna slaven Aisopos (vanligen daterad till 500-talet fvt). Huruvida Aisopos är en historisk person är osäkert, men den bild av honom som traderats uppvisar typiskt nog många tricksterliknande drag. Enligt traditionen var Aisopos anskrämligt ful och motbjudande. Han blev som ung tagen från Frygien som slav till Samos i Grekland. Han lyckades ofta lura

Räven har tilldelats rollen som listig trickster i europeisk folkkultur. Här avbildad i Conrad Gessners encyklopedi *Historia animalium* (1551–1558). Museiverket, Helsingfors.

sin herre genom att missförstå eller medvetet förvränga befallningar (Keller & Keating 1993:9ff.). På ett motsvarande sätt som fablernas karaktärer slog alltså Aisopos underifrån och vände nackdelar till sin egen vinning. Fablernas tematik cirklar kring hur den svage är tvungen att använda list för att klara sig. Berättelsens vinnare är sällan den som har fördelarna på sin sida utan den som är street-smart och kan hitta kryphål. Många fabler driver med mänsklig svaghet och fåfänga, och visar sålunda upp en sedelärande spegel för beteenden och later som bör undvikas. De aisoposka motiven dyker upp inom en mängd gener från sagor och skämt till ordspråk ("Surt, sa räven om rönnbären"). Streetsmart är här ett folkligt ideal framom högrävande boklig visdom eller råstyrka.

Motivet med den listiga räven som lurar den större och starkare björnen är vanligt förekommande bland de finlandssvenska folksagorna. Den bild av tricksterräven som framträder bland djursagorna i *Finlands svenska folkdiktning* (FSFD) är den av en opålitlig figur som inte drar sig för att ljuga eller skapa problem för andra, ofta för egen vinning men ibland endast för nöjes skull. En grupp av sagor berättar till exempel hur räven övertalar björnen att fiska genom att sticka svansen i

en vak. Medan björnen väntar på att det skall nappa går räven till en närliggande bondgård och tillkallar värdinnan som genast går ut med en stång för att slå björnen. Björnen som frusit fast i vaken rycker sig lös så att svansen lossnar (och därför är björnen numera kortsvansad). Under tiden stjälar räven smöret från bondgården (FSFD 1917:1–3). I en del varianter mister björnen svansen utan att räven får någon profit utöver att ha lyckats med ett elakt spratt. Då fablerna vanligen kännetecknas av en sensmoral, blir omoraliskt handlande inte nödvändigtvis bestraffat i denna samling av djursagor. I ett fåtal sagor är det räven som blir dragen vid näsan, inte sällan efter att ha lagt en fälla för någon annan, som i detta sagoreferat från Nagu i Åbolands skärgård:

Räven ser en skock kråkor, lägger sig på marken, sträcker ut tungan och låtsar vara död. En kråka kommer och vill hacka i tungan. Räven tar i kråkan, som ber, att han skall låta henne dö en hygglig död genom att kasta henne nedför ett högt berg. Räven gör så, kråkan lyfter på vingarna och flyger bort, i det hon ropar: ”Du lät narra dig nu, Micko!” (FSFD 1917:13).

Förutom den lömska räven finns det även andra typer av tricksterfigurer bland folksagorna i FSFD. En större grupp sagor handlar om den lurade djävulen (se Wolf-Knuts 1991:270). Händelseförloppet i dessa berättelser är variationer av att den enfaldige djävulen (alternativt jätten eller trollet) blir överlistad av en fattig pojke eller dräng, som visar prov på streetsmarthet genom att fuska i tävlingar eller ge intrycket av att ha klarat omöjliga uppgifter. För att lyckas med sina snillrika föreställningar använder pojken vardagliga föremål och får dem att se ut som något annat:

En gosse vallar kor i en hage. Djävulen förbjuder honom att vara där, så länge han icke är så stark, att han kan klämma vatten ur en sten. Gossen utber sig hemma en färsk ost och rullar den i sanden. Därefter återvänder han till hagen och klämmer vasslan ur osten. Djävulen tar en sten och försöker klämma vatten ur den, men lyckas icke [...] (FSFD 1920:7).

Sagens streetsmarta poäng är affekterandet av extraordinära handlingar med infraordinära medel. Berättelserna är humoristiska och ligger nära skämtsagorna. I den stora och brokiga gruppen av skämtsagor dyker även en något udda trickstervariant upp, nämligen dumbommen som inte är streetsmart i egentlig mening men lyckas – ofta omedvetet – klara sig ur situationer med samma metoder som en fullfjädrad trickster. Här ett exempel från Strömfors i Nyland:

En karl, som kan varken läsa eller skriva, hittar en gång på marknaden en abc-boks första blad, på vilket tuppen är avbildad. Han köper boken, tror sig numera veta allting på jorden och låter med förgyllda bokstäver skriva på sin port: ”Här bor professor Allvetande”. En hög herre, som blivit bestulen på en stor penningssumma, ber professor Allvetande om hjälp och inbjuder honom till en fin middag. För att pröva professors förmåga ber han honom gissa, varav en övertäckt rätt består. Professorn, som heter Kräfta, säger i sin förlägenhet: ”Nu är Kräfta i vända!” Fatet innehåller kräfteor. Professorn anholder om att få vara i enskilt rum. Här tar han fram abc-boken och söker efter Auckubladet [Kuckubladet?], som emellertid bortrivits. Slutligen utbrister han förargad: ”Var fan är du nu?” ”Här är jag”, säger en betjänt, som gömt sig, och radar upp pengarna på bordet. Det är han, som begått stölden, men han har blivit rädd att upptäckas av den allvetande professorn och anser det bäst att återställa det stulna. Professorn tillägnar sig en ansenlig del av summan och blir rik (FSFD 1920:130).

Den ”smarthet” som uppvisas här är mer tur än skicklighet, men innehåller ändå kärnan av streetsmarthetens triumferande över boksmartheten. Dumbomstrickstern gör och säger det oväntade och lyckas på så sätt åstadkomma det som personer med högre status går bet på. Ett liknande scenario finns i traditionen att uppfatta (hov)narren som en sanningssägare som avslöjar det som ingen annan ser eller vågar uttrycka högt (Otto 2001:97–132). Det paradoxala, överraskande och improviserade är karakteristiska tricksterdrag som dyker upp i skämtsagorna:

En präst är utmärkt talare, men tar sig ofta ett glas för mycket. En gång dricker han hela natten till söndagen och går på morgonen direkt från krogen till kyrkan, utan att ha förberett någon predikan.

När han står på predikstolen, finner han i sin ficka ett tomt pappersblad. Han tar upp det, ser på det och vänder på det och säger: ”Där är intet och där är intet.” Så fortsätter han: ”Och av intet skapade Gud världen.” Han håller en särdeles vacker predikan (FSFD 1920:261).

Trots att sagosamlingar vanligen presenterats som nationella helheter är motiven ofta internationella (se t.ex. Dundes 1982; Lindahl 2012; Warner 2014). Även vissa gestalter kan vara berättelsemagneter inom ett flertal kulturområden. En kanske något förvånande sådan tricksterfigur är Petrus, som har haft stor popularitet bland annat inom medeltida europeiskt, men även nutida latino-amerikanskt, folkligt berättande. Att just Petrus fått denna status kan hänga samman med den komplexa bild av honom som framträder i Nya testamentet. Petrus paradoxalitet och agens tycks öppna för ett folkligt tillskrivande av en streetsmart personlighet. Många av berättelserna har ett ramscenariot av att Jesus och Petrus är på vandring, där Petrus agerar den omväxlande megalomaniska eller korkade betjäntrollen (Hynes & Steele 1993:159f., 164). I de finlandssvenska sagorna är Petrus en pajasliknande karaktär som råkar illa ut på grund av egen förskyllan eller otur. Här i en uppteckning från Oravais, Österbotten:

Kristus och Petrus vandra på jorden. Kristus är hågad för att gästa fattiga gårdar, men Petrus föredrar de rika, i det han säger: ”Där något är, där får man något.” På hans förslag taga de en gång in i en stor stuga, där värdinnan ensam är hemma. Hon tillåter dem att lägga sig i den ena sängen. Senare återvänder dock husbonden drucken från staden. När han får se de främmande männen, örfilar han upp Petrus, som ligger närmast. Kristus viskar: ”Där något är, där får man något.” Husbonden avlägsnar sig åter, varpå Petrus, som befarar mera stryk, byter plats med frälsaren. Om en stund kommer mannen tillbaka och säger: ”Nu skall jag ge åt

den, som ligger åt väggen till.” Åter är det Petrus som får örfilarna (FSFD 1917:414).

Även om det kunde tyckas vanhelgande att ge ett helgon en sådan roll, är tricksters med religiös eller mytologisk anknytning vanliga i ett globalt perspektiv. I många mytologiska traditioner introducerar trickstern vardagliga sociala eller teknologiska innovationer till människorna (se Wolf-Knuts 1991:167). Ett vanligt sådant motiv är till exempel att en tricksterfigur stjälar elden och ger den till mänskligheten. Trots att de religiösa trickstergestalterna använder det vanliga och infraordinära kan de själva vara gränslösa och extravaganta personligheter. Det finns många välkända exempel. Krishna, en av Vishnus populäraste avatarer, är en flöjtspelande herde men även en påhittig och okynnig charmör. De grekiska gudarnas budbärare Hermes är samtidigt köpmännens, talarnas och tjuvarnas gud, och från sin födelse en obotlig trickster. Inom den skandinaviska mytologin är det den ambivalente Loke som uppvisar många av tricksterns kännetecken. Loke är slug och svekfull men även rådig och räddar vid flera tillfällen de andra asagudarna från överhängande faror. Primärt är ändå Loke en ondskefull kraft som ställer till med stor skada, till den grad att han strider mot asarna i Ragnarök. En av Lokes egenskaper är förmågan att ändra gestalt och även kön. Denna obestämba är typisk för trickstern, som till exempel i den uttalat androgyne Hermes – ett drag som blir utpräglat i Hermes son Hermafroditus. Hermes kvickhet och föränderliga gestalt har i sin romerska motsvarighet Mercurius gett namn till det snabbflytande grundämnet kvicksilver (lat. *mercurium*).⁴

Den liminella statusen framhäver tricksterns roll som gränsoverträdare och regelbrytare (Doty 1993:7). Tricksters och andra streetsmarta figurer är ett favorittema i berättelser världen över. Ett genomgående motiv i dessa berättelser är hur slughet och förmå-

gan att använda vardagliga föremål och situationer på oväntade sätt vinner över boklig lärdom och etablerade maktstrukturer. Den folkliga streetsmartheten är underhållande och ibland även chockerande. Typiskt nog har folklorens streetsmarthet även en helt annan sida, den kan nämligen också vara undervisande, förklarande, bekräfta samhällsregler och föra fram moraliska ståndpunkter för hur vardagen borde gestaltas.

Populärkulturens streetsmart

The boy who addressed this inquiry to the young wayfarer, was about his own age: but one of the queerest looking boys that Oliver had even seen. He was a snub-nosed, flat-browed, common-faced boy enough; and as dirty a juvenile as one would wish to see; but he had about him all the airs and manners of a man. He was short of his age: with rather bow-legs, and little, sharp, ugly eyes. His hat was stuck on the top of his head so lightly, that it threatened to fall off every moment—and would have done so, very often, if the wearer had not had a knack of every now and then giving his head a sudden twitch, which brought it back to its old place again. He wore a man's coat, which reached nearly to his heels. He had turned the cuffs back, half-way up his arm, to get his hands out of the sleeves: apparently with the ultimated view of thrusting them into the pockets of his corduroy trousers; for there he kept them. He was, altogether, as roystering and swaggering a young gentleman as ever stood four feet six, or something less, in the bluchers (Dickens 1999:57).

Utdraget ur Charles Dickens klassiker *Oliver Twist* skildrar Olivers första möte med Jack Dawkins, mera känd som the Artful Dodger. The Dodger är en suverän ficktjuv som förgäves försöker lära Oliver sin profession. Smeknamnet speglar karaktärens personlighet – en pojke i vuxenskepnad som är snabb i replik och handling, och som konstfullt undviker att bli fast för sina överträdelser. I svenska översättningar går the Artful Dodger under namnet Råven, vilket understryker associationerna till folklorens sluga trickster. Den listiga, svekfulla men inte sympatilösa

Artful Dodger har blivit en ikonisk litterär figur. Jack Dawkins må vara kriminell och opålitlig men gör även intryck på oss med sin streetsmarthet som överlevnadskonst.

Det finns streetsmarta karaktärer av olika slag och läggning i världslitteraturen, varav många blivit populärkulturella symboler: den skrävlande Falstaff, luffaren Huckleberry Finn, rebelliska Holden Caulfield, dumsluge soldaten Švejk, självständiga Pippi Långstrump och den frihetskämpande mentalpatienten R. P. McMurphy är några exempel. I många fall är streetsmarthet något som

Skådespelaren Anders de Wahl som Bluntschli (1906) i George Bernard Shaws pjäs *Hjältarna*. I dramat ifrågasätter Shaw vad som utgör heroism och ger den charmiga antihjälten Bluntschli en proto-streetsmart personlighet av pragmatism och överlevnadsförmåga. De streetsmarta antihjältarna blir under nittonhundratalet alltmer utprägla-de och sätter den klassiska hjälterollen i gungning. Svenska litteratursällskapet i Finland. Fotograf okänd.

kännetecknar individer som befinner sig samtidigt i ett marginellt och ett liminellt tillstånd (jfr Thomassen 2018:7f.). De står ofta utanför samhälle och gemenskaper eller betraktas som annorlunda och normbrytande. De kan vara medvetna bråkmakare eller ställer ofrivilligt till med problem.

1900-talets populärkultur har präglats av strömningar och hållningar som urbanism, nihilism, desillusion, ironi, modernism och postmodernism. Streetsmarthet som praktik och attityd korresponderade med ett mer ifrågasättande och problematiserande kulturellt klimat. Nya genrer och medier som film och TV populariserade nya ideal. De streetsmarta karaktärerna var inga självklara eller traditionella idoler men väckte respekt. Den hårdkokte detektiven var en typisk representant för den moraliskt ambivalente hjälten. Kriminalförfattaren Dashiell Hammetts privatdetektiv Sam Spade blev i Humprey Bogarts tolkning en kulturell ikon. Bogart gav även gestalt åt den uppkäftiga detektiven Philip Marlowe i den första filmatiseringen av Raymond Chandlers *The Big Sleep* (1946). Den repliksnabba machodetektiven som inte följer regelverket är i dag en kliché, men är fortsättningsvis en av de återkommande arketyperna inom kriminalgenren. Streetsmarta huvudroller har traditionellt varit reserverade för män. Film noirs klassiska femme fatale gavs delvis drag av trickstern genom att skildras som beräknande, opålitliga och undflyende. Deras streetsmarthet utgjorde med andra ord en destruktiv kraft med syfte att förleda hjälten. Rappkäftade och streetsmarta kvinnor förekommer även i biroller som gold-diggers, gatflickor, gansterbrudar eller bar-servitriser med skinn på näsan – de visar sig ofta ha ett hjärta av guld under den tuffa ytan och går inte sällan ett sorgligt öde tillmötes.

Thrillers, deckare och gangsterfilmer har inpräntat en populärkulturell trop där det streetsmarta vinner över det boksmarta. ”Vinsten” i dessa fall är inte nödvändigtvis att historien slutar bra för de streetsmarta karak-

tärerna utan att de framstår som de mest fascinerande och dem som vi, ibland motvilligt, imponeras av. Speciellt i amerikansk kultur anknyter streetsmarthet även till ett spektrum andra populärkulturella favoritmotiv, varav underdoggen som lyckas trots alla odds är ett av de mest framträdande. I dessa berättelser består streetsmarthet av förmågan att hitta chanser i hopplösa belägenheter och att aldrig ge upp trots misräkningar. En underdog är i övrigt en vanlig person, vem som helst, någon vi kan identifiera oss med. De tidigare motgångarna får oss att hysa empati för karaktären och historiens moral är att personen lyckas för att den förtjänar att lyckas. Ett liknande motiv är berättelsen om the selfmade man som skapar sin egen förmögenhet från att ha startat i enkla förhållanden. En ”selfmade” karaktär är däremot inte alltid sympatisk utan kan vara streetsmart på ett hänsynslöst och egennyttigt sätt. Inom ”från fattigdom till rikedom”-scenariot ligger betoning på streetsmarta praktiker snarare än en streetsmart attityd – det rör sig mer om handlingar och förmåga att utnyttja situationer än att vara slagfärdig och sorglös.

I afroamerikansk muntlig tradition har både streetsmarthet och tricksters en hög status. Även berättarens attityd är central – munvigheten, inlevelsen, framförandet och ett ”gatu-autentiskt” språk är del av narrativen. Inte minst *toasts* (långa rytmiska dikter med hjälte/konflikt-tema) hänger på dynamiska, humoristiska och tekniskt skickliga framföranden. Toast har varit en avgörande influens för utvecklingen av musikgenrer som rap och hiphop, där streetsmart är mer eller mindre ett *sine qua non* (Abrahams 1974, Rutledge 2013:71f.). Men även inom dessa genrer finns det en bred skala av nyanser: från cool humor till aggressiv gangstarap. Hiphopens streetsmart är driven till sin spets: drypande av machismo och (verbalt) attackerande av myndigheter och samhällsordning. Att vara ”streetwise” handlar direkt om att leva, eller snarare överleva, i en hård, förfördelad urban

miljö (dvs. *the streets*) där kriminalitet och sociala orättvisor är del av vardagen. Det handlar även om att uppfattas vara autentisk och lojal med denna miljö.

På ett politiskt plan har en streetsmart-image i vissa situationer fungerat som ett medel för att vinna folkligt stöd och beundran. Tricksterliknande ledare dyker inte sällan upp i liminala situationer som revolutioner eller perioder av politisk instabilitet. Trickstern finner sig väl till rätta i mellanrummens snabba skiftningar och framstår som någon som kan erbjuda lösningar på rådande problem (Thomassen 2018:104, 197). Det som gör tricksters till stundens hjältar är samma egenskaper som sällan gör dem till bra ledare i ett längre perspektiv – deras intresse är inte framtiden utan nuet och de flyr kategoriskt ansvar för sina handlingar. I synnerhet populistiska politiker spelar ofta högt på att framstå som streetsmarta och har en trickstermässig förmåga att glida undan repressalier för chockerande uttalanden och moraliskt tvivelaktiga handlingar.⁵ Även dessa manövrer uppfattas inte sällan av anhängare som kritik av uppfattade missförhållanden och som representerande ”mannen-på-gatan”. Det finns en påtaglig dimension av estradörskap hos tricksterpolitikern. En extravagant lögn tilltalar vår känsla för narrativ – vi vill tro en bra historia (jfr Danesi 2020:8, 61).

Antropologen Bjørn Thomassen menar att det liminala har fått en alltmer central och befäst position inom moderniteten, något som tar sig uttryck i ett idealiserande av innovation som lösning på alla utmaningar, men även av att tricksterpolitiker har tagit steget från marginalen till centrala maktpositioner (2018:2, 11). Streetsmarthetens udd har legat i att den har definierat sig i kontrast mot en större massa och navigerat kring överheten. Med det liminala som det ordinära blir den tidigare normbrytande streetsmartheten ett verktyg för att upprätthålla normer och maktstrukturer. Makten lånar medel från marginalen. Populärkulturens arena gav streetsmart fot-

fäste som en attraktiv image för både hjältar och antihjältar, men har i förlängningen även gett streetsmarthet och tricksterism en aura av vanlighet. Upprepade lögn blir alternativa fakta, och att avgöra vilka nyheter som är fejkade eller inte framstår som ett ställningstagande. Det tidigare extraordinära sipprar in i det infraordinära och går under radarn för vår uppmärksamhet.

Vardagens streetsmart

Förutom en spektakulär kvalitet hos mytiska figurer, fiktiva hjältar, idoler eller politiker, kan streetsmart handla om en alldaglig resurs. Denna sida av streetsmarthet hänger samman med socio-kulturellt handlande i det dagliga livet – en form av praktiserad och praktisk kunskap. Det är en intelligens som är flexibel och mångsidig. Läroinstitutioners konstruktion av intelligens, det som ibland kallas boksmarthet, tenderar däremot att lyda hegemoniska normer och måttstockar, vilket ofta stämplar marginaliserade elever som inkompetenta och lågpresterande. För ungdomar från marginaliserade miljöer kan streetsmarthet fungera som ett sätt att bredda en snäv definition av smarthet som de på många plan är utestängda ifrån konstaterar pedagogen Beth Hatt (2007). Streetsmarthet uppfattades av de amerikanska ungdomarna i Hatts studie som erfarenhetsbaserad och därmed viktigare än boksmarthet eftersom den direkt handlar om en förmåga att hantera utmaningar som fattigdom, myndigheter och hot i närmiljön. Streetsmart ger alltså agens för att utmana sociala strukturer, medan boksmart för många av eleverna representerade dessa strukturer. Att kontrastera den dominerande boksmartheten med streetsmarthet öppnade möjligheter att skapa en positiv självbild och alternativ status (Hatt 2007:148, 153–155).

Kärndimensionerna av praktiserad streetsmarthet är kontext och plats. Det gäller å ena sidan en skicklighet i att bemöta nya situationer, å andra sidan en ackumulerad kunskap om miljöer – det som ofta beskrivs

som platskännedom. I en studie av två mångkulturella stadsdelar, i Malmö respektive Kapstaden, använder Elisabeth Högdahl (2003) begreppet kreativa kryphål för hur boende i områdena använder sin kunskap om lokala sociala förhållanden och den fysiska miljön för att utöka sitt eget handlingsutrymme. Att kompetent bruka kreativa kryphål är en respons och alternativ till rädslor, osäkerhet och begränsningar i närmiljön. Att känna till kryphål är att kunna komma undan när alla vägar verkar vara stängda. Här handlar smarthet om att kunna se det infraordinära, de detaljer som går de flesta förbi, och omtolka dess betydelse, dess användning och dess möjligheter: ett hål i ett staket är en dörr till ett avstängt område. ”Question your teaspoons” uppmanade Perec som en metod för att verkligen uppfatta de beståndsdelar som utgör vår vardag och vårt habitat:

To question what seems so much a matter of course that we've forgotten its origins. (...) What we need to question is bricks, concrete, glass, our table manners, our utensils, our tools, the way we spend our time, our rhythms. To question that which seems to have ceased forever to astonish us. We live, true, we breathe, true; we walk, we open doors, we go down staircases, we sit at a table in order to eat, we lie down in a bed in order to sleep. How? Where? When? Why? (Perec 2008:210).

Konsten att hitta utvägar är ett av tricksterns främsta kännetecken men likaså en integral del av vardagens streetsmarthet. Att vara streetsmart handlar med andra ord ibland om att kunna vända på perspektiven, att finna öppningen i den höga muren och att se tillfällena i det förbisedda. Mellanrum, påpekar Katarina Saltzman, är ofta gränzoner eller ingenmansland, platser som inte är klart definierade. Hur vi väljer att betrakta sådana ytor är alltså öppet. Även rum som i allmänhet betecknas som icke-estetiska eller värdelösa kan ha en oväntad potential (Saltzman 2009:7–15). Mellanrummen, liksom vardagen, är ofta oreflekterade och osynliga rumslighe-

ter. Michel de Certeau argumenterade starkt för att dessa obeaktade rum trots allt är vår främsta arena för handling och kreativitet. Det är inom vardagliga praktiker som shopande, matlagning och gående, som individer hittar möjligheter att tillföra sin egen prägel. Denna form av eget manövrerande benämner de Certeau taktiker. I motsats till strategier som utövas av institutioner och maktstrukturer med rumslig dominans är taktiker beroende av temporal opportunism. Det är förmågan att kunna agera kreativt inom givna parametrar när möjligheten uppenbarar sig (de Certeau 1984:34–39). Att begagna sig av taktiker är själva essensen av vardagens streetsmarthet. Det är görandets smarthet – där en kombination av erfarenhet och improvisation kan fungera som motstånd mot auktoriteter, men där även personlig kreativitet kan uttryckas eller helt enkelt vara ämnad att göra ens vardag så smidig som möjligt. Den sistnämnda aspekten är den vanligaste och samtidigt den mest osynliga av streetsmarthetens uttryck. Det är den infraordinära kunskap vi praktiserar när vi sköter våra vardagliga sysslor. Streetsmarthet är ett samspel mellan människor och miljöer. Det handlar ofta om oreflekterade detaljer som att planera sin rutt genom att anpassa hastighet och omvägar så att man inte fastnar vid trafikljus. Rörelsens streetsmarthet är oglamorös men förenklar våra liv (Österlund-Pötzsch 2018:256–258). Genvägar är ett av de vanligaste sätten att praktisera streetsmarta taktiker i vardagen. När jag inom ett projekt om vardagligt gående gjorde ett antal walk-along-intervjuer med personer som gick till jobbet var det märkbart att även de som sade sig alltid gå samma väg under denna sträcka ofta gjorde beräknande val för att ta sig fram snabbare eller undvika specifika platser. Något som kom fram i promenaden med Linda genom Helsingfors centrum:

Och sedan har jag på något sätt vant mig med de rutter som jag valde helt i början, så det tog

ganska länge före jag – nu när vi korsar här vid Designmuseet – så det tog ganska länge före jag insåg att man kan ju också faktiskt snedda över den här parkeringsplatsen som finns här mellan Designmuseet och Arkitekturmuseet. Jag vet inte om det är helt tillåtet, men det känns också lite snabbare att snedda först här över gatan och sedan över den där parkeringsplatsen (SLS 2245, 2014:32).

Den kortaste vägen är inte alltid den ”smartaste” vägen för hur till fots-pendlarna skapade sina favoritrutter. Även laglydiga medborgare ger sig ibland tillåtelse att göra det som kanske inte är ”helt tillåtet” och kan gå emot stadsplaneringens direktiv när de förefaller opraktiska eller onödiga. Både improvisation och tidigare erfarenheter används för att överlista trafiken. Linda förklarar sina val under vår promenad till hennes arbetsplats:

S: För nu tänker jag, att nu kanske jag bara skulle ha fortsatt rakt fram där, men du valde att svänga här till höger...

L: Jo, men jag tänker mig liksom, i mitt huvud så ser jag kartan över Helsingfors. Och så tänker jag mig, att jag skall ju då från Ulrikasborg, så skall jag lite snett uppåt mot vänster då jag skall till Kronohagen. Och så tänker jag att ja, om jag går helt spikrakt så då förlorar jag ju lite [skratt]. Att jag går lite snett mot höger då förstås hela tiden, så då kommer jag fram, till slut [skratt]. Ja, för att här är så mycket trafik och bilar parkerade. Och här måste man ju alltid vara lite så där taktisk och se då att var det lönar sig att korsa gatan så att man inte hamnar i några otrevliga situationer. Så beroende på hur det ser ut där nere så brukar jag nog korsa här, eller så fortsätter jag bara ner ifall här är mycket trafik.

S: Precis det.

L: Att lite så där pejla läget. Rakt ner här. Det var ju ett tag också, när jag fick nervfel med alla de här bilisterna i den här stan, så då beslöt jag mig för att gå bakom den här tegelbyggnaden. Så jag följde egentligen med min sambo då, som jobbar å Norsen [grundskola] som är här bakom. Så vi gick bakom den där tegelbyggnaden och så gick jag förbi Norsen och så ned för, vad nu den gatan heter nu, blir det Fabiansgatan kanske. Ja,

jag känner ju inte så bra till de här gatunamnen heller. Ännu.

S: Ja, men då gjorde du liksom en liten omväg alltså?

L: Ja, egentligen en liten omväg jo, men då slapp jag speciellt den här korsningen här nere som är helt fruktansvärd.

Det här är infraordinär kunskap som vi sällan lägger märke till. Vi tar för givet den skicklighet vi använder för att navigera i de miljöer vi är vana vid. I vissa fall är den vardagliga kunskapen och streetsmartheten avgörande för att ta sig fram överhuvudtaget. Har man en funktionsvariation kan det till exempel vara nödvändigt att känna till stadens rytmer, var det finns alternativ till trappor eller var vägarna har kullerstenar. Kennet, som tar sig fram i Helsingfors i sin elektriska rullstol som han styr med en munpinne, förklarar att även om stadsmiljön har blivit framkomligare under senare år krävs det en betydande känsla för plats och tidsrytmer, men att man med kännedom om staden kan göra egna beslut om färdvägar:

K: [P]roblematiske platser, kan man ju undvika en del. Men det som är det värsta är den där dumheten, att man inte är intresserad eller att man inte bryr sig: Att man lämnar en sten [mitt i vägen] eller att om man skottar trottoaren så tar man inte bort snön där det finns en övergång. De skall ju hela tiden vara uppskottade de vägarna där man tar sig fram. Men det är en kamp, alla de här, också på vintern med den här samfärden så där är ju till exempel bussarna för hektiska för att man skall hinna med. Man måste liksom försöka undvika rusningstider och sånt. (...) Men ett nytt trevligt stöd för ett hinderfriare samhälle, är den här lättare trafiken. Det är ju cykelvägar och sånt. Man är ju jättesnabb. Jag är till exempel snabbare här i stan, nästan överallt här i centrum, än mina assistenter som åker kollektivt.

S: Det tror jag.

K: Jag kör allt. För att jag hittar alla de där vägarna, cykelvägarna och sånt. Det blir flera. Och nu har de öppnat för en trafik av alla möjliga

mojängar som går med el. Och de kommer också att släta ut alla trottoarer och sånt här.

S: Det måste ju också göra att man får en annan kontakt med staden. När man faktiskt själv rör sig i stadslandskapet...

K: Jo, nog kan det hända att det skulle vara svårare för den som aldrig har varit i Helsingfors. De skulle välja fel vägar, de här besvärligaste. Jag väljer utan att tänka på det de mest framkomliga. På samma sätt far jag alltid längs med stranden när jag har möjlighet för att jag vill se utsikten. Titta på sjön och se om isen har gått och sånt. Det är självfallet (SLS 2301, 2016:107).

Det är inte förrän någon faktor radikalt ändras eller vi betraktar vardagen från ett annat perspektiv som den alldagliga streetsmarten framträder. En vanlig urban trafiksituation kan vara överväldigande komplex om man saknar erfarenhetsbas. I ett frågelistsvar till Folkkultursarkivet i Helsingfors be-

rättade en kvinna som på 1960-talet flyttade från en skärgårdsmiljö till storstaden om hur hon var tvungen att lära sig ta sig fram i den främmande miljön vars logik hon inte förstod:

Det var hemskt svårt i början att lära sig förstå allt det nya [när jag flyttade in till stan]. När jag nu efteråt tänker på saken förstår jag att den största svårigheten var att ingen hade förklarat för mig självklara saker. Jag minns att min syster hade försökt förklara för mig hur trafiken fungerar. Att det fanns trafikljus i hörnen och att både människor och bilar rör sig åt samma håll, då väntar de som skall åt andra hållet och så gör man tvärtom, då blir man inte överkörd. [...] Men jag var hemskt rädd att gå över gatan och trafiksystemet förstod jag mig inte alls på. [J]ag skulle lära mig vägen till skolan [...] Det var svårt. Husen var så underliga. Höghus och våningshus visste jag inte att fanns förrän jag kom till stan. Och i stan är ju husen fastbyggda i varandra. Jag förstår nu att jag inte såg

Vardagligt urbant gående aktualiserar ofta streetsmarta beteendemönster. Här en trafikscen från Norra Esplanaden vid Salutorget i Helsingfors 1920. Svenska litteratursällskapet i Finland. Fotograf okänd.

någon skillnad på husen. Alla såg precis lika ut, jag förstod inte var ett hus tog slut och var följande började. Jag visste liksom inte att det var hus (SLS 1390:1631–1647).

En basnivå av streetsmart kan beskrivas som sunt förnuft, det vill säga en kontextuell kompetens för hur vi handlar i olika situationer. När informanten i svaret ovan inte förstod sig på husadresser skapade hon egna mentala kartor och använde andra kännetecken i stadslandskapet för att hitta rätt. ”Sunt förnuft”-smarthet kan också bestå av magkänsla och instinkt som ett sätt att styra våra vägval. I mitt projekt om vardagligt gående berättade kvinnor i olika åldrar hur de automatiskt läste miljöer för att undvika potentiellt farliga eller obehagliga situationer och kunde till exempel välja en omväg framom att gena genom en mörk park eller bytte sida på gatan ifall det kom en grupp i möte som kunde tolkas som hotfull. Många av dem jag talade med kände frustration över att vara tvungen att adaptera sina rörelsemönster och understödde aktioner av att ”ta tillbaka” stadsrummet, men karaktäriserade ändå sin respons till potentiellt farliga sammanhang som pragmatisk realism i nuet.

En ung kvinna i Beth Hatts studie om marginaliserade ungdomars uppfattning om smarthet beskrev streetsmart på följande sätt: ”you have to know what area to go in and not go in. How to wear your clothes and that type of knowledge” (Hatt 2007:154). Det är kunskap som många praktiserar dagligen, på nivån av det infraordinära. Det kan vara en kompetens som man är stolt över men som ändå sällan ges status av intelligens. För att anknyta till John Gays vandrare genom 1700-talets London: i dikten är berättarens fullföljande av sin rutt viktigare än allt annat; att undvika hinder, fysisk kontakt och besvärigheter via infraordinära medel framstår som konsten att ta rummet i besittning – *The Art of Walking the Streets of London*. Avslutningsvis hoppas diktens ”jag” i lätt pompösa ordalag

att hans streetsmarta kunskap kan gagna mänskligheten:

Consider, Reader, what fatigues I've known,
The toils, the perils of the wintry town;
What riots seen, what bustling crouds I bor'd,
How oft' I cross'd where carts and coaches roar'd;
Yet shall I bless my labours, if mankind
Their future safety from my dangers find.⁶

Streetsmart som folkligt kapital

Begreppet streetsmart betecknar en speciell hybrid av skicklighet och intelligens som genererats från utmaningarna av livet på storstadsgatorna. Företeelsen att listigt kunna använda omständigheter till sin fördel har dock en genealogi som sträcker sig långt utöver benämningens historik. Psykologen Robert Sternbergs inflytelserika teori (*triarchic theory*) beskriver intelligens bestående av tre komponenter specialiserade för olika typer av problemlösning och beslutsfattande. Intelligens kan enligt detta domineras av analytiska, kreativa eller kontextuella komponenter – varav den sistnämnda är praktiskt inriktad och motsvarar i stora drag det vi vanligen menar med streetsmart (Sternberg 1985). Streetsmarthet har ofta uppfattats som en sekundär form av intelligens, något som man får ta till när man kommer till korta på andra områden. Men när det handlar om att anpassa sig till omgivningen och att manövrera kring utmaningar kommer streetsmarthetens styrka till sin rätt. En person kan besitta många former av intelligens, och en person kan vara både boksmart och streetsmart. Men även inom streetsmarthetens kontextuella intelligens finns det förvirrande mångfald, från strategisk tricksterism i maktens korridorer till vardagliga rutinhandlingar. Streetsmarthet kan ta sig episka proportioner, praktiseras på gatunivå, moralisera eller underhålla. Den kan vara en överlevnadstaktik för de i underläge eller ett verktyg för maktutövning. Streetsmarthet är taktiker för vardagen och liminal opportunist. En stor del alldaglig streetsmarthet sker på nivån av det

infraordinära: det är praktiker för att undvika förtretligheter och ta sig fram smidigare, men som även ger vårt görande en personlig stämpel. Ett mönster framträder – det är ett fenomen som har fascinerat, förskräckt men även förbisetts genom tiderna. Det streetsmarta är en fundamental folklig resurs som ofta vänder ut och in på det ordinära.

Susanne Österlund-Pötzsch, docent
Nordisk folkloristik, Åbo Akademi

Nyckelord: streetsmart, trickster, vardaglig kunskap, vardagen, taktiker, folkkultur

Tack

Till de anonyma granskarna, och till Ulrika Wolf-Knuts som läste och kommenterade texten.

Noter

1. Citerad från Brant & Whyman 2007:170.
2. ”Trivia” i titeln syftar på korsvägarnas gudinna Diana Trivia (från latinets trivium, tre vägar). Verket är löst baserat på Juvenalis satiriska diktning. Författare till Trivia, John Gay, är dock främst berömd för sin samhällskritiska balladopera *Tiggaroperan* (1728).
3. På svenska används både ”gatusmart” och ”gatukompetent” som översättning, men eftersom det engelska ordet är väletablerat på svenska har jag valt att genomgående använda ”streetsmart” då det egentligen är företeelsen snarare än benämningen som jag här vill fånga upp.
4. I naturen är vätskan en mellanform och det mest versatila av de aggregationstillstånd (gasform, flytande form och fast form) som ämnen befinner sig i under vanliga förhållanden. Det flytande mellanstadiet är den form som ligger den streetsmarta närmast: snabb-rörligt, mittemellan och formbart efter det omgivande utrymmet.
5. I artikeln ”När streetsmart banar tricksterns väg till makten...” (*Kulturella Perspektiv* 2020:4, årg. 29, s. 60–64) följer jag spåret hur streetsmarthet används strategiskt av tricksterpolitiker.
6. Citerad från Brant & Whyman 2007:204.

Referenser

Otryckt material

Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors
Traditions- och språksamlingen
SLS 1390; SLS 1773; SLS 2245 (2014:32); SLS 2301 (2016:107)

Litteratur

- Abrahams, Roger D. 1974: *Deep down in the jungle. Negro narrative folklore from the streets of Philadelphia*. Hatboro, PA: Folklore Associates.
- Armbrust, Walter 2019: *Martyrs and Tricksters. An Ethnography of the Egyptian Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Brant, Clare & Susan E. Whyman 2007: *Walking the Streets of Eighteenth-century London. John Gay's Trivia (1716)*. Oxford: Oxford University Press.
- de Certeau, Michel 1984: *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Danesi, Marcel 2020: *The Art of the Lie. How the Manipulation of Language Affects our Mind*. Guildford, CT: Prometheus Books.
- Dickens, Charles [K. Tillotson (red.)] 1999: *Oliver Twist*. Oxford: Oxford University Press.
- Doty, William G. 1993: A lifetime of trouble making. Hermes as trickster. I: W. J. Hynes & W. G. Doty (red.): *Mythical Trickster Figures. Contours, Contexts, and Criticisms*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Dundes, Alan 1982: *Cinderella, a Casebook*. New York: Garland.
- Finlands svenska folkdiktning* 1917: Sagor, referatsamling. Band 1. O. Hackman (red.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Finlands svenska folkdiktning* 1920: Sagor, referatsamling. Band 2. O. Hackman (red.). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Hatt, Beth 2007: Street Smarts vs. Book Smarts. The Figured World of Smartness in the Lives of Marginalized, Urban Youth. *The Urban Review* vol. 39(2): 145–166.
- Hynes, William J. & William G. Doty (red.) 1993: *Mythical Trickster Figures. Contours, Contexts, and Criticisms*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.

- Hynes, William J. & Thomas J. Steele 1993: Saint Peter. Apostle transfigured into trickster. I: W. J. Hynes & W. G. Doty (red.): *Mythical Trickster Figures. Contours, Contexts, and Criticisms*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Keller, John Esten & L. Clark Keating 1993: *Aesop's Fables. With a Life of Aesop*. Lexington, KY: The University Press of Kentucky.
- Lindahl, Carl 2012: Definition and history of fairytales. I: P. Greenhill et al. (red.): *The Routledge Companion to Media and Fairy-Tale Cultures*. New York: Taylor & Francis.
- Otto, Beatrice K. 2001: *Fools are Everywhere. The Court Jester Around the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Perec, Georges 2008: *Species of Spaces and Other Pieces*. London: Penguin.
- Rutledge, Gregory E. 2013: *The Epic Trickster in American Literature. From Sunjata to So(u)*. New York: Routledge.
- Saltzman, Katarina (red.) 2009: Inledning. Staden emellan och vid sidan av. I: *Mellanrummens möjligheter. Studier av föränderliga landskap*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.
- Sternberg, Robert J. 1985: *Beyond IQ. A Triarchic Theory of Human Intelligence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomassen, Bjørn 2018: *Liminality and the Modern. Living Through the In-Between*. London: Routledge.
- Warner, Marina 2014: *Once upon a time. A short history of fairy tale*. Oxford: Oxford University Press.
- Vecsey, Christoffer 1993: The exception who proves the rule. Ananse the Akam trickster. I: W. J. Hynes & W. G. Doty (red.): *Mythical Trickster Figures. Contours, Contexts, and Criticisms*. Tuscaloosa: The University of Alabama Press.
- William, David 2012: *The Trickster Brain. Neuroscience, Evolution, and Narrative*. Lexington Books.
- Wolf-Knuts, Ulrika 1991: *Människan och djävulen. En studie kring form, motiv och funktion i folklig tradition*. Åbo: Åbo Akademi förlag.
- Österlund-Pötzsch, Susanne 2018: *Gångarter och gångstilar. Rum, rytm och rörelse till fots*. Göteborg/Stockholm: Makadam förlag.

SUMMARY

Streetsmart in popular culture and as (infra)ordinary knowledge

Streetsmart indicates, on the one hand, having a shrewd and adaptable personality, and on the other, experiences gained from “real life” as opposed to theoretical knowledge (“booksmart”). To be streetsmart is to be able to negotiate difficult and dangerous situations even from a point of disadvantage. The word streetsmart came into use in the mid-twentieth century. However, the set of qualities and behaviours it refers to can be traced further back. In fact, it has constituted a favourite theme in folk culture in its many guises and expressions. My contention is that streetsmart is linked to an ability to pay attention to and make use of the (infra)ordinary (see Perec 2008). In this article, I trace streetsmart in various folk cultural spheres starting from the more stylized and abstract (myths and fairytales), to tropes of popular culture and, finally, as a concrete resource for marginalised groups as well as practical knowledge in everyday life.

The trickster is the incarnation of streetsmart in folklore. The trickster can be found all over the world and can take many shapes and roles. In European culture, the fox is the typical trick-

ster figure in folk tales. Trickster tales are often humorous and portray the streetsmart character triumphing over superior strength and traditional power. In the twentieth century, the proliferation of streetsmart characters in popular culture seems to correspond to a societal climate marked by urbanism, disillusion and (post)modernism. The morally ambiguous anti-hero takes centre stage. A streetsmart attitude also became a trademark for popular culture originating in deprived urban settings, e.g. in genres such as hiphop and ganstarap. For many marginalised groups, streetsmart appears as a more advantageous option when compared with booksmart, which is seen to represent the hegemonic norms that tend to exclude them. However, streetsmart also emerges as a tactic (de Certeau 1984) in everyday life. Nevertheless, on the level of the (infra) ordinary, streetsmart practices that ease the flow of the quotidian often remain unnoticed.

Keywords: streetsmart, trickster, everyday knowledge, everyday life, tactics, folklore

George Haupt bodde inte vid Trumpetarbacken

Per Westberg

Många skribenter som ägnat sig åt hovschatullmakaren Georg Haupt (1741–1784), Sveriges genom tiderna bäst kände möbelsnickare och en av de mest aktade, har hämtat sina uppgifter från de standardverk som finns på området. Dessa är John Böttigers banbrytande bok från 1901, som gavs ut av Svenska Slöjdföreningen, Marshall Lagerquists *Georg Haupt, Ebéniste du Roi* från 1979 och den bok/utställningskatalog som utkom i samband med Kungliga Husgerådskammarens stora Hauptutställning 2006 med Lars Ljungström som redaktör och huvudförfattare.

I någon högre utsträckning har inte nyfunna uppgifter lagts till den samlade kunskap som står att finna i dessa böcker. Undantag är dock att ett spelbord i rokokostil från 1772 och en större byrå gjord tio år senare för prins Karl Gustav, Gustav III:s andre son, på ett säkert sätt har kunnat identifieras och getts kunglig proveniens. Detta har kunnat ske genom räkenskaper i Slottsarkivet utifrån på möblerna iakttagna märkningar (Bukowskis auktioner 577:393, 583:1340, Georg Haupt och hans samtid 2008:12ff).

Dessutom har ett litet signerat myntkabinett, vilket innehållit en sedan länge såld samling guldmedaljer som Gustav III år 1780 förärade sin kusin Peter Friedrich Ludwig av Holstein-Gottorp, kunnat ges en säker proveniens med hjälp av statliga räkenskaper i Riksarkivet (Bukowskis auktion 554:800).

Att Haupt's signatur 2008 upptäcktes på en sekretär med rokokoformer från Gripsholms slott väckte berättigad uppmärksamhet, även om den möbeln inte fullt ut är ett enskilt verk

av honom (Ljungström 2010). Några nya personhistoriska uppgifter om Georg Haupt har vad känt är inte presenterats.

Idag ges möjlighet till komplettering av äldre forskning på området och, visar det sig, även korrigering av en del uppgifter genom nyttjande av SVAR (Riksarkivets digitala tjänster, vilka sedan 2018 är helt gratis), Kungliga bibliotekets söktjänst vad gäller historiska svenska tidningar, genom vilken man på ett förnämligt sätt kan dyka rätt ned i Haupt's egen tid, och andra sökbara databaser på Internet. Det skall starkt poängteras att de som stått bakom ovannämnda publikationer och andra personer som tidigare forskat eller skrivit om Haupt inte har haft tillgång till de enastående möjligheter till kunskapsinhämtning som Internet numera erbjuder.

Här är inte platsen att på nytt ge ens en översiktlig biografisk skildring. Syftet med föreliggande text är att förmedla nyligen funna uppgifter om Georg Haupt, men också en del som berör en annan snickare som hade betydelse för hans verksamhet och bana. En särskild utveckling ägnas dessutom snickarmästaren Samuel Pasch med tidigare ej bekanta uppgifter om honom. Det vore glädjande om framställningen även skulle kunna fungera som en inspirationskälla och leda till fortsatt forskning om Georg Haupt och andra hantverkare.

Haupt's verkstad

Georg Haupt bodde och hade sin verkstad från 1771 fram till sin bortgång 1784 i det så kallade Finska Tryckerihuset, beläget på

Sekretär från Gripsholms slott signerad Haupt. Dess formgivning och stomme kan tillskrivas Jöns Efverberg. Foto: Alexis Daflos. Kungliga husgerådskammaren.

Norrmalm vid Spetsens backe i kvarteret Stormhatten. Huset med nummer 20 ägdes av bokbindaråldermannen Arvid Carlbohms sterbhusintressenter när det utbjöds till salu år 1773. I annonsen står bland annat att läsa:

...warandes i nämnde Egendom en vacker Stenhus: Flygel inpå Gården, med präktige källrar under och 2:ne rymlige Packbodas, en skön Brunn på Gården, och i Bakgården Wedbodarne af sten samt 2:ne stall och Wagnshus... (*Posttidningar* 1773-12-23:4).

Hitintills har hävdats att Haupt bodde och hade sin verkstad vid Trumpetarbacken och förvisso gränsade huset Stormhatten nummer 20 till den gatan, men den uppgiften har visat sig vara felaktig. Ej så få tidningsnotiser nämner att verkstaden låg vid Spetsens backe och inte någon enda gång sägs parallellgatan Trumpetarbacken vara Haupts hemvist. Det rätta förhållandet bekräftas tillfullo fem år efter hans bortgång:

Afledne Kongl. Hof=Schatullmakaren G.Haupts verkstad nu tillhörig G.A.Ditzinger som förr

warit i Spetsens Backe, är flyttad i nästa eller Ålands gränd huset N:o 49. (*Inrikes Tidningar* 1789-05-04:4).¹

Verkstaden vid Spetsens backe och sannolikt även den bostad han med sin familj kom att hyra övertog Haupt efter snickarmästaren Andreas Fogel, som avlidit den 17 augusti 1771 i *hitsiger krankheit* (Lagerquist 1979:37, Tyska församlingens dödbok).²

I en annons i vilken man sökte efter de som var skyldiga sterbhuset pengar eller hade något att fordra av detsamma uppmanades dessa att anmäla sig i "...Carlbohmska huset i Spetsens backe, där Kongl. Finska Tryckeriet är, en trappa up". I den kan man även läsa att möbler, husgeråd och mangångkläder var till salu på samma ställe, men inget nämns om vare sig verkstadsinventarier, verktyg eller virke (*Inrikes Tidningar* 1771-09-02:4). Till bilden hör att Fogel var ogift.

Att de båda snickarna var kusiner på respektive möderne, vilket tidigare inte uppmärksammats, hade säkert en helt avgörande betydelse för att Haupt kom att etablera sin verksamhet i Finska Tryckerihuset. Det mer avlägsna släktskapet, om det ens kan kallas så, med hans blivande hyresvärd Elias Carlbohm, som efter Haupts bortgång förordnades att vara en av barnens förmyndare, kan däremot inte tillmätas någon som helst betydelse i detta sammanhang. Carlbohms äktenskap med Sofia Lovisa Reiff, styvdotter till Georg Haupts syster Christina, ingicks nämligen, enligt Jakobs församlings Lysnings- och vigselbok, först i december 1777 (Ljungström 2006:14, Hedberg 1960 Bd 2:130).

Handskmakare eller möbelsnickare?

Både Haupts far och farfar var möbelsnickare, men att detta skulle ha gjort hans yrkesval "ganska givet" eller hans yrkesbana "förmodligen tidigt utstakad" är inte helt självklart (Ljungström 2006:9,71). Andreas Fogels och Georg Haupts gemensamme morfar Melker Hochfeldt var handskmakare, vilket även

Fogels far var. Det förekom en mängd handskmakare på deras möderne, varför de båda kusinerna kanske lika gärna kunde ha valt detta yrke. Sett ur ett kulturhistoriskt perspektiv är det tursamt att så inte blev fallet.

En halvsystem till Haupt var gift med snickarmästaren Olof Martin, men han kom inte, som man skulle kunna tro, att bli Haupts läromästare och inte heller hovsnickaren Samuel Pasch, som en gång gått i lära hos Haupts far Elias (Ljungström 2006:9).

Ett fåtal arbeten av Pasch är arkivaliskt belagda och han hade under sin verksamma tid blott två lärningar. Inte ens hans rätta dödsår har man känt till, men det finns en förklaring till detta och till hans låga produktion. Han förekommer år 1756 som boende i bryggaren Carl Johan Wiers hus i kvarteret Torsken i Jakobs församling och uppges då vara fattig. Sex år därefter bodde han fortfarande kvar. I den så kallade avkortningslängden för det senare året är i efterhand tillskrivet: ”Snickaren Sam. Pasch. Död uti stor fattigdom uppå fältkammereraren Fahlcrauts gård på landet” (Kronotaxeringslängder Jakob 1756:344, 1762:383,442).

Samuel Pasch avled den 6 oktober 1769. I Djurö församlings dödbok står noterat: ”Herr Pasch, Skarpö, snickare, lungсот, ålder 61. Begr. 8 oct.” Att Pasch skulle ha varit verksam till sin död någon gång mellan 1773 och 1778 (Andrén 1973:127) eller till sin död cirka 1778 (Sylvén 1996:300) kan därmed helt vederläggas.

Andreas Fogel, för att återgå till honom, hade gått i lära hos snickarmästaren Philip Bergström från 1747, men denne avled redan två år senare. Hans änka drev därefter verkstaden under ett år till dess hon gifte om sig med Johan Conrad Eckstein (1722–1785), den mästare hos vilken Haupt sedermera inskrevs som lärgosse (Sylvén 1996:62, 125, 160, 455). Att hans nio år äldre kusin haft Eckstein som en av sina läromästare kan möjligtvis ha spelat in när det var dags för Haupt att påbörja sin utbildning.

Johan Conrad Eckstein var bördig från Poppenreuth utanför Nürnberg i Bayern och tillhörde en snickarsläkt som kommit till Sverige med Friedrich Eckstein (1700–1763). Denne var bror till Johan Conrads far bildhuggaren och snickarmästaren Conrad Eckstein (1689–1773) (*Gewerbezeitung* 1853 vol. 3:7, *Nürnberger Künstlerlexikon* 2007:320).

Att Georg Haupt hade både Johan Conrad Eckstein och dennes farbror Friedrich Eckstein som läromästare har utretts av Lagerquist som konstaterat att det inte går att få reda på hur hans lärotid tidsmässigt fördelats dem emellan (Lagerquist 1979:9ff). Formellt sett var det dock bara Johan Conrad Eckstein som varit hans läromästare, eftersom han skrev honom både in i och ut ur läran.

En förödande händelse i Maria församling var den stora stadsbranden den 19 juli 1759. Den måste ha berört ett flertal hantverksmästare och inverkat negativt på deras ekonomi. Samtidigt påverkades självfallet även situationen för många av deras gesäller. Cirka 300 hus brann ned, varibland det av Johan Conrad Eckstein ägda med nummer 34 i kvarteret Saturnus (Mantalslängd Maria inre 1760:6).

Efter branden flyttade Eckstein sin verksamhet till framlidne riksrådet Törnflyckts änkas hus med nummer 36, 37 och 38 i kvarteret Saturnus mindre i samma församling. Han hade då tre namngivna gesäller, en lärgosse och två pigor (Mantalslängd Maria inre 1760:7). År 1761 fanns han fortfarande kvar på samma ställe. Han hade då sju gesäller, en lärgosse och en tjänstedräng, men tyvärr är inte hans dåvarande gesäller namngivna (Kronotaxeringslängd Maria 1761:593).

Johan Conrad Eckstein hade låtit utskriva Georg Haupt som gesäll den 19 oktober 1759 (Sylvén 1996:468), men hittills har inga som helst uppgifter om var Haupt därefter arbetade stått att finna. Den brand Eckstein drabbats av tre månader före Haupts utskrivning kan eventuellt ha medfört att den senare undslapp det så kallade förbundsåret, mästarens rätt att

i sin tjänst behålla den utskrivne under dennes första år som gesäll. Om så var fallet, så finns det tidsutrymme för en första gesällvandring för honom. Han kan alternativt ha arbetat som så kallad försvarskarl någonstans, vilket inneburit att han inte behövt mantalsskrivas (Andrén 1973:52f).³

Mest troligt är dock att han var en av de sju inte namngivna gesäller som arbetade hos Johan Conrad Eckstein, men han kan också ha arbetat hos någon annan av de många mästarerna i Stockholm, till exempel Christian Linning. Denne hade en av de största verkstäderna i staden och 1761 så många som nio icke namngivna gesäller, året därefter fem (Kronotaxeringslängder Stadens Inre kvarter 1761:57, 1762:35). Med tanke på att Georg Haupt snart kom att resa utomlands tillsammans med en av Linnings styvsöner förefaller en sådan anställning inte helt orimlig.

En egendomlighet i detta sammanhang är uppgiften att man i 1760 års mantalslängd återfinner Haupt som lärgosse hos Friedrich Eckstein (Lagerquist 1979:13). I längden kallas han Georg utan angivet efternamn, vilket knappast kan gälla som en helt säker identifikation. Uppgiften går dessutom mycket dåligt ihop med att han skrevs ut som gesäll i oktober 1759 (Sylvén 1996:468), långt före själva mantalsskrivningen.

Gesällvandring

Georg Haupt gick till skrift i Tyska kyrkan den 24 januari 1762. Detta datum har hittills gällt som ett sista belägg för att Haupt fortfarande var kvar i Stockholm innan han gav sig iväg på sin gesällvandring i sällskap med snickargesällen Christopher Furløh⁴ (Lagerquist 1979:15, Ljungström 2006:10). Det visar sig dock att det finns ett ännu senare belägg.

Mellan åren 1735 och 1851 var alla som reste ut från Sverige tvungna att erlägga en passageraravgift. Avsikten var att dessa pengar, som togs upp i avresehamnarna, skulle finansiera pensionerna åt flottans officerare. I en lista med rubriken ”Afresande från

Stockholm” för året 1762 återfinns med nummer 228 *gesell Georg Haupt*, med nummer 259 *gesell Christopher Furlog* och med nummer 412 *gesell Henrich Furlove*. Avgifterna betalades någon gång efter den 21 april 1762 (Amiralitetsinkvarteringskassan 1762:2).⁵

Den sistnämnde gesällen var en två år yngre bror till Christopher som varit lärgosse hos gelbgjutaren Anders Roth (Mantalslängd Klara Västra Nedre 1760:60). Eftersom han av listans numrering att döma betalade in sin avgift långt efter de första två år det osäkert om han åtföljde dem på den kommande resan.

Märkligt nog föreligger möjligheten av ett ännu senare belägg för de två gesällernas kvarvaro i Stockholm. Christopher Furløh hade turen att vinna högsta vinsten i den fjortonde dragningen i något som hette Ädelforss lotteri. Det framgår av kungörelsen om vilka som vunnit, att hans vinst på 3 000 Daler liksom övriga vinster redan hade hämtats ut. Att han skulle ha gjort detta själv före sin avresa, vilket är fullt möjligt, eller om det var någon person som gjorde det å hans vägnar efteråt går naturligtvis aldrig att få reda på (*Inrikes Tidningar* 1762-08-12:3).

Som närmaste granne på Södermalm hade Johan Conrad Eckstein kofferdikaptenen Nils Törnlund, vars hus liksom Ecksteins brunnit ner 1759. För det fartyg han då förde, snowskeppet ”Hoppet” om 50 svåra lästers dräktighet (lastförmåga), uttogs ett nytt så kallat fribrev den 19 juli 1762 inför en stundande utrikes resa som tämligen väl tycks överensstämma med snickargesällernas avfärd från Stockholm.⁶ Fartyget ägdes och redades av handelsmännen Carlos et Claes Grill i Stockholm, varom mera nedan (Fribrevsdiarium 1762:346).

Under 1700-talet publicerade tidningarna inte sjöfartsunderrättelser i samma omfattning som längre fram i tiden, men det går ändå i efterhand, om man har tur, att åtminstone till en del följa ett fartygs resor. Från Dalarö rapporterades att Törnlund passerat den 28 juli på väg mot Amsterdam (*Inrikes Tidningar*

1762-08-02:3) och den 14 augusti passerade man Helsingör (Öresundstullen 1762, passage 230).⁷ Någon handling som styrker att Fürloh och Haupt befann sig ombord har inte påträffats.⁸

Förmodandet att det Grilliska handelshuset varit inblandat i de två gesällernas utresa till Amsterdam 1762 förstärks av att dessa lät skriva in sig som medlemmar i den lutherska församlingen i staden den 18 november 1762 (Ljungström 2006:10). Medlemmarna i familjen Grill omfattade nämligen den trosuppfattningen. Handelshuset i Stockholm representerades i Amsterdam vid denna tid av firman Anthony Grill & Söner som dessutom var dess största handelspartner (Grilliska släktföreningens hemsida).

Att Georg Haupts och Christopher Fürlohs första anhalt på deras resa blev Amsterdam kan säkert i högre grad ha varit betingat av att det getts en möjlighet för dem att komma dit, och därmed närmare Frankrike, än av törst efter att få insupa kunskaper i holländskt möbelsnickeri och möbelmode. Det bör främst ha varit Paris, Europas dåtida modecentrum vad gäller möbler, som hägrade för de unga snickargesällerna.

Ett villkor för resan var måhända att de på uppdrag av någon i familjen Grill skulle tillverka möbler. Fürlohs styvfar, snickarmästaren Christian Linning, lät under sommaren 1763 sända ett antal beslag till dem i Amsterdam. Det är på grund av att han ansökte och beviljades exportpremium för försändelsen som man sedan länge känt till att de båda gesällerna vid denna tid vistades i staden (Lagerquist 1979:16).

Genom en under 1950-talet upptäckt dold påteckning i ett skrivbord, "George Haupt Suedois a fait Cet bureau a Chanteloup 1767", är bekräftat att Haupt arbetat i Frankrike vid slottet Chanteloup i Loiredalen (Lagerquist 1979:19). I slutet av 1766 hade han dessutom även stått fadder i den närbelägna staden Amboise (Ljungström 2006:10). För Christopher Fürloh saknas dock belägg för att han skulle ha varit i landet. De båda

gesällerna tog sig senare till England, där den senare kom att förbli under resten av sitt liv.

Hemsegling sent på året

Vad gäller Haupts hemresa från England finns, jämfört med utresan sju år tidigare, helt obestridliga fakta. Det har konstaterats att han i början av november 1769 fortfarande befann sig i London (Lagerquist 1979:28f). Under denna månad avseglade endast ett fartyg därifrån med Stockholm som destination. Det var fregattskeppet "Stockholm" om 84 svåra lästers dräktighet, fört av kofferdikaptenen Carl Axel Rabenius. Det är helt uppenbart att Georg Haupt medföljde detta fartyg på årets allra sista sjölägenhet från London till Stockholm. Den 15 november passerade skeppet Helsingör (Öresundstullen 1769, passage 551) och den 27 november Dalarö (*Inrikes Tidningar* 1769-11-30:3).⁹

Den 30 november ankom man till Stockholm, men besättningen avmönstrades först den 15 december, antagligen beroende på det avrustningsarbete som vidtogs inför fartygets vintervila (Mönstringsrulla 1769. Inkomna sjöpass 1769). Fregattskeppet "Stockholm" redades, liksom det tidigare nämnda snowskeppet "Hoppet" av handelsmännen Carlos et Claes Grill (Fribrevsdiarium 1769:400). Efter sin långa bortovaro och en säkert påfrestande segling över Nordsjön och Östersjön stod Georg Haupt åter på svensk mark.

En möbel med rokokoformer

En av de första uppgifter som mötte honom efter hemkomsten var att färdigställa en redan påbörjad sekretär, åtminstone vad gällde dess fanering. Detta arbete kan han ha tagit itu med ganska snart och måhända redan innan han påbörjade sitt mästerstycke, vars slutgiltiga ritning godkändes först i mitten av februari 1770 (Lagerquist 1979:49f). Det är nästan omöjligt att föreställa sig, att denne senare så idogt arbetande möbelsnickare inte skulle ha stått vid en hyvelbänk under så lång tid som drygt två månader.

På sekretären, som sedan mitten av 1800-talet har varit placerad på Gripsholms slott, fann man 2008 Haupts namn ingraverat i bottenfaneret vid det vänstra nedre hörnet av den undre lådan ("Märklig sekretär på Gripsholm" www.kungahuset.se, 2008-05-20, Ljungström 2010). Att signera på detta sätt förefaller han ha gjort i början av sin karriär för att därefter övergå till skrivna signaturer. Någon namnstämpel begagnade han aldrig.

Det är emellertid en helt annan person som tillverkat och formgivit sekretärens stomme. Denna kan tillskrivas snickaren Jöns Efverberg (1729–1777), som under 1760-talet arbetade vid Drottningholm som försvarskarlar, det vill säga som privatanställd av kungaparet (Manufakturprotokoll 1768-12-09). Han har ofta kallats för *slottssnickare*, till och med under 1700-talet, vilket är helt felaktigt. Tjänsten som slottssnickare var statligt reglerad och innehades vid denna tid av Nils Ulfvín (Mantalslängder Lovö socken 1762–1771).

Det visar sig att Jöns Efverberg så tidigt som i augusti 1760 haft anknytning till den manufaktur som Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika byggde upp vid Kanton intill Drottningholm.

Han köpte vid den tiden ekvirke från Kiermans varv på Djurgården för "en Band Stohls Inrätande wid Drottningholm" (Börninge klostrets historiska arkiv vol. 35).

År 1768 blev han så kallad uppstadsmästare under snickarämbetet i Stockholm med rätt att hålla gesäller, men med villkoret att bara arbeta vid Drottningholm. En begäran samma år om att få bli ebenist under Stockholms hallrätt, sannolikt betingad av att han inte funnit tillräckligt många avnämare vid Drottningholm, avslogs med motiveringen att han inte "blivit 'fri' från Drottningholm, där han arbetade på ett 'inlagt dyrbart golv' som han lämnat ofullbordat" (Lagerquist 1952:53).¹⁰

Efverberg borde, om än under protest, ha blivit tvungen att återvända och slutföra arbetet med golvet, eftersom

...Hans Majjt befalt Herr Öfwerståhållaren, att låta efterfråga bemeelte Efverberg och foga anstalt, dett han till Drottningholm återreser, och Arbetet fullbordar, hwilcket gifwit Efverberg anledning, att uti en underdånig supplique till Hans Majjt föreställa ogjörligheten för sig, att med den honom hittills bestådde årliga lönen utkomma, och dertföre om någon tillökning i underdånighet anhålla (Manufakturprotokoll 1768-12-09).

Gustaviansk sekretär som kan tillskrivas Jöns Efverberg på grund av förekomsten av likadana plommon som återfinns på hans mästestycke. Foto: Bukowskis.

Efverbergs sekretär har inläggningar av samma typ som den märkliga sekretären från Gripsholm. Foto: Bukowskis.

Den ofullbordade sekretären kan Efverberg ha lämnat efter sig i det nuvarande huset Kanton n:o 6 som varit snickarverkstad (Barton 1985:21). Att Efverberg bott i Kanton framgår av Lovö församlings husförhörslängd för år 1764, i vilken han är upptagen tillsammans med snickaren Israel Ullman och pigan Catharina och han var även senare bosatt där (Mantalslängder Lovö 1767 och 1768).

Det är inte uteslutet att Georg Haupt efter sin hemkomst blev inlogerad i Kanton, eftersom det där fanns både snickarverkstad och möjlighet till boende. Vid den tiden hade manufakturverkstads verksamhet i princip upphört (Barton 1985:30). En tanke, om än något djärv, är att även hans mästerstycke kan ha tillkommit där.

På den av Efverberg påbörjade sekretärens vardera kortsida finns inlagd en blomma i en kruka på fat och på klaffens insida finns en trompe-l'oeil-liknande inläggning av ett kort med texten *Verifeceras* (Böttiger 1900:9). Den senare inläggningen torde vara utförd av Efverberg. Båda dessa typer av inläggningar återfinns man på en gustaviansk sekretär som på goda grunder har tillskrivits Jöns Efverberg (Bukowskis auktion 574:409). På denna sekretärs klaff finns nämligen inlagda frukter som har direkta motsvarigheter på hans mästerstyckebyrå från 1775.

Efverbergs mästerstycke överensstämmer formmässigt med en tidig byrå av Georg Haupt. Dessutom är det uppenbart att han låtit sig inspireras av den mest kända pagesängen som Haupt tillverkade, en till byrå förklädd utdragbar säng avsedd att vara en tjänstgörande pages nattläger, med dess inläggningar av urnor och draperimotiv (Bukowskis auktion 613:44, Ljungström 2006:119, 135). Sammantaget pekar detta tydligt mot att det funnits en yrkesmässig koppling mellan Haupt och Efverberg.

Enligt bouppteckningshandlingarna efter Adolf Fredrik utbetalades 18 Daler Kopparmynt till "Smeden Efverberg enligt räkning af d. 14 Januari 1771". Att han be-

nämndes smed antyder att han levererat någon typ av klensmide som höga vederbörande, avliden en knapp månad senare, inte hade betalat. Måhända återspeglar detta att han varit Haupt behjälplig med de bultar, muttrar och låsanordningar som invändigt dväljs i dennes mästerstycke (Ljungström 2006:73ff). Detta resonemang kan dessvärre inte bli annat än hypotetiskt, men tidsmässigt stämmer det förvånansvärt väl.

Jöns Efverbergs mästerstycke från 1775. Inläggningarna är tydligt inspirerade av de på Haupts pagesäng. Foto: Bukowskis.

Skivan till Efverbergs mästerstycke. På fruktfatet finns bland annat plommon. Foto: Bukowskis.

En annan hypotes är om inte Jöns Efverberg kan ha levererat klensmide till Georg Haupts ovan nämnda pagesäng. Om så vore fallet, skulle detta kunna förklara hur det kom sig att Efverberg lät sig inspireras till de intarsiamotiv man återfinner på hans mästerstycke från 1775. Han måste självfallet ha sett Haupts till byrå förklädda säng i den-nes verkstad. Även detta kan tidsmässigt gå tämligen väl ihop, eftersom sängen antagligen är tillverkad under 1770-talets första hälft (Ljungström 2006:118).

Det är omvittnat att han ägde kunnighet på området:

... [Efverberg] innehafwer den wettenskapen, att [kunna] förfärdiga alla dess wärcktyg, hwaraf en del, eller ägge=Jernen i annat fall utifrån måst in-förskrifwas... (Kungl. Brev i manufakturärenden 14 mars 1770).

Han hade vid sin bortgång både ett litet smed-städ och en liten blåsbälg i sin verkstad, vilket ytterligare bevisar att han i sin yrkesutövning även sysslade med att smida (Bou. 1778:373).

Efter det att Efverberg blivit mästare i Stockholms Snickarämbete 1775 behöll han det privilegium han länge haft som ebenist under Stockholms hallrätt. Han är veterligen den ende snickare som samtidigt verkat som skråmästare och hallrättsmästare (Andrén 1973:52). Orsaken till detta står med all säkerhet att finna i att han, till skillnad mot de andra skråmästarna, ville ha fortsatt möjlighet att smida.

Mineralskåp för en fransk prins

På uppdrag av Gustav III tillverkade Haupt år 1773 ett stort skåp, vilket skulle hysa en mineralsamling kungen ämnade sända som gåva till prinsen av Condé, som han lärt känna två år tidigare under sin vistelse i Frankrike. Skåpet ställdes ut i Bergskollegium, vilket medförde att Haupt blev känd i vidare kretsar. Det var ritat av hovintendenten Jean Eric Rehn, Haupts chef och dessutom närmaste granne.

Pagesängen av Georg Haupt tillverkades före 1775, eftersom Jöns Efverbergs mästerstycke är inspirerat av den. Foto: Alexis Daflos. Kungliga husgerådskammaren.

Två år senare ritade denne även en vagn, avsedd som kunglig gåva till kejsarinnan Maria Theresia i Wien. För dess utseende fick Rehn utstå en del kritik, medan Haupt däremot lovordades för sina insatser:

...som Samhället Pro Patria [...] alltid söker, att hedra och upmuntra dem, som Fäderneslandet, dels genom goda gerningar, dels genom insigter, wetenskaper och konster utmärka sig; så beslöts, att en Jetton skulle öfwerlemnas åt H:r Haupt til betygande af Samhällets högaktning för en så nyttig Medborgare.

Det är denne ypperlige konstnär, som gjort det Cabinet, hvilket Hans Kongl. Maj:t förärade til Prinsen af Condé, och den Phaëton, som nu til en stor Monarchinna skal utskickas. Bägge äro mästerstycken af snickare-arbete. Detta verkställdes genast, då en Deputation afgick, som träffade H:r Haupt uti sin werk-stad och där ganska oförmödad såg sig hedrad med ett sådant besök (*Hwad Nytt?* 1776-06-19: 1-2).

Närmare Georg Haupt än så lär man aldrig kunna komma.

Det omnämnda mineralskåpet skeppades till Rouen med en brigantin om 68 svåra läster som också hette Rouen (*Dagligt Allehanda* 1774-05-28). Den var byggd på Terra Nova, eller Grillens varv som det allmänt kallades, och fördes av skepparen Petter Johansson. Även detta fartyg redades av grosshandlarna Carlos & Claes Grill i Stockholm (Fribrevsdiarium 1775:52). På vägen till Frankrike passerades Helsingör den 13 juni 1774 (Öresundstullen 1774 passage 239). Skåpet finns dock inte upptaget bland de varor som tulldeklarerades.

En Hauptmöbel på hjul

Phaëtonen, den ensitsiga och öppna vagnen, och de många hästar som Gustav III samtidigt förärade kejsarinnan Maria Theresia ”fördes sjövägen till Stettin, sedan Oderströmmen uppföre och så mycket strömmar, som de kunde passera, och sedan landvägen til Wien” och kom fram till staden i början av oktober 1776 (Böttiger 1901:48).

Hästarna ”äro sådane små, men starka djur, (Öländningar, kan man tänka) alla af en färg, och ditbragte af 2 infödde Swenskar, som förmodligen blifva qwar härstädes at sköta dem” (*Göteborgs Allehanda* 1776-10-29:2). Tjugofyra hästar var avsedda för kejsarinnan och sex övriga var ämnade för hov- och statskanslern furst von Kaunitz (Lagerquist 1979:70).

Efter det att kejsarinnan mottagit gåvan, som överlämnades vid lustslottet Belvedere av envoyén och hovkanslern Nils Barck, fördes hästarna och vagnen under kavallerieskort till de kejsarliga stallarna i Josephstadt, idag en del av det centrala Wien (*Posttidningar* 1776-11-11:1, 1776-12-05: 1-2).

Om vagnens fortsatta öde har aldrig stått några uppgifter att finna, trots att den efterforskats i Wien och på andra platser inom det forna Habsburgska kejsardömet. I nummer 69 av en tidning med namnet *Adressen*, som ut-

gavs den 14 september 1776, beskrevs vagnen utförligt med alla dess inläggningar ”uti en ljusgrå botn, som liknade ett Siden-moire [...] och [som] var öfwerdragit med en tunn och brilliant fernissa” (Lagerquist 1979:67, 70).

På 1700-talet fanns inte vattenfast lim att tillgå och inte heller lack som i någon högre utsträckning kunde motstå fukt. Om den tunnna fernissa som omnämndes var oljebaserad, så riskerade ytbehandlingen dessutom att ganska fort gulna och menligt inverka på inläggningarnas kulörer. Sanningen är nog att vagnkorgens inläggningar inte höll särskilt länge.

En reflektion man också kan göra är om inte idén med ett intarsiaprytt åkdon redan från början var helt förfelad. Om den ursprungligen kom från kungen själv, vilket inte är osannolikt, var det nog inte möjligt att opponera för vare sig Jean Eric Rehn, som fick uppdraget att rita vagnkorgens alla inläggningar, eller för Georg Haupt, som skulle utföra dem.

Rörande den levande delen av gåvan berättades från Florens i början av juni 1777 att

I desse dagar hafva 16 Öländska hästar gått härigenom staden til Neapel. Hennes Maj:t Kejsarinnan Drottningen, som fått dem till skänks af Hans Maj:t Konungen af Swerige, har skänkt desse muntra små hästar till Dess Dotters Son, Carl Franz, Kron=Prinsen af Sicilien (*Posttidningar* 1777-07-07:3).

Fyra år därefter rapporterades från Wien att bland de dyrbarheter som den då avlidna kejsarinnan borttestamenterat ”äro ock de 6 sköna små Ölandshästar, som högstnämnde Monarchinna fått till skänks af Hans Majestät, Konungen af Swerige. [...] Konungen i Neapel har nu fått dem i testamente” (*Dagligt Allehanda* 1781-03-29:1).¹¹

Auktion på böcker

En sedvanlig källa när det gäller att teckna bilden av en historisk person är bouppteckningen. I dess ingress får man uppgifter om

närmast anhöriga, därefter är förtecknat efterlämnat lösöre och sist får man upplysning om eventuella fordringar, skulder och boets slutliga behållning. Snickares efterlämnade hyvelbänkar, verktyg och material är ofta upptagna i en bifogad förteckning. Deras böcker brukar oftast, liksom för de flesta förr i tiden, inskränka sig till biblar, psalmböcker och postillor.

I Haupts bouppteckning är upptaget ”1: Psalm och Evangeliabok och 6: uti målare och architectur wetenskapen jemte diverse andelige och werldslige, på Swenska, Fransyska, Tyska och Engelska” (Bouppteckning 1785/1:450). Ibland kunde det dock vara så att den avlidne ägt fler böcker än vad som tagits upp och att de efterlevande sålde dem på auktion.

Till Bokauktionskammaren i Stockholm inlämnades den 23 maj 1785 böcker och planschverk som tillhört Georg Haupt. Den lista som då upprättades innehåller 57 poster och är undertecknad av änkan Sara Haupt, Haupts systerson Johan Fredrik Martin samt bokbindaren Elias Carlbohm, varav de två första namnen är överstrukna. De två männen var de omyndiga Hauptbarnens förmyndare, men för auktionskammaren räckte det tydligen med den faktiske inlämnarens underskrift.

Bland den religiösa litteratur som skulle säljas återfinns en del kvietistiska, pietistiska och herrnhutiska böcker, varför det säkert inte är obefogat att uppfatta Haupt som något av en religiös sökare (Ankarcrona 1989:164, Bokauktionskammaren. Inlagor 1785).

Eftersom han hade haft en del herrnhutisk litteratur i sin ägo, bland annat Sions Sånge, skulle man till och med kunna misstänka att Georg Haupt som gesäll någon gång besökt Rehnlandet och i Neuwied arbetat hos Abraham Roentgen (1711–1793). Denne var just herrnhutare och drev det som lär ha varit Europas då allra största snickerietablissemang. Han och senare hans son David Roentgen (1743–1807), som övertog rörelsen

1772, var mycket kända för sina intrikata och lyxiga möbler, ofta prydda med mycket avancerade inläggningar. Det vore närmast underligt om inte någon svensk snickargesäll sökt sig dit, men efter vad som är känt föreligger inga sådana uppgifter.

Under 1700-talet var en del stockholms-hantverkare herrnhutare, till exempel snickaren Lars Bolin, spegelmakaren Johan Åkerblad och ornamentsbildhuggaren Gustaf Johan Fast. I Brödräfsamlingens arkiv i Stockholm eller i Unitätsarchiv i Herrnhut finns dock inte några handlingar som stöder att Haupt varit medlem. De böcker han ägt med koppling till herrnhutismen var på den tiden så allmänt spridda, att man utifrån ett personligt innehav inte kan dra några slutsatser om en religiös tillhörighet (Vernon H. Nelson 2006).¹²

Försäljning av övrig kvarlåtenskap

Tre dagar efter det att Haupts böcker lämnats till Bokauktionskammaren kungjordes att vid Spetsens backe den 31 maj 1785 kommer

uti huset N:o 20 genom Auction att försäljas afl. Hof=schatullmakaren Georg Haupts Sterbhus lösa egendom af Jouveller, Guld, Silfwer, Ten, Koppar, Malm och Järnsaker, Duktyger, Linne=Säng och Gångkläder, Meubler, Husgeråder, Porcellainier och Glas, en samling af Italienska Sten-arter, Marmor=skifwor, hel- och half=färdigt Snickarearbete, utländska Träsorter, Werktyger, Plankor och Bräder m.m. (*Posttidningar* 1785-05-26:3).

Auktionsprotokollet från den 31 maj är bevarat och jämför man det som såldes med vad som upptagits i Georg Haupts bouppteckning framgår att det var långtifrån allt från hemmet som försålles. Många föremål ropades in av änkan och en del av Haupts svåger Johan Christian Linning. Några andra personer som var närvarande vid auktionen var Johan Arvid och Elias Carlbohm, Johan Fredrik Martin och snickarmästarna Eric och Ludvig Neijber samt Lars Bolin (Auktionsprotokoll 1785-05-31).

Dagen efter auktionen kunde man läsa i tidningen:

I dag så för som eftermiddag fortfares med Auction af afl. Hof=Schatullmakaren G. Haupts Sterbhus lösa Egendom, då ibland annat äfwen förekommer, Italienska Marmor=skifwor, utländska Träsorier, Wårktyger, Planckor och Bråder (*Dagligt Allehanda* 1785-06-01:3).

Men någon fortsättning av auktionen verkar inte ha förekommit. Inget protokoll föreligger som vittnar om detta. Det enda med anknytning till verkstaden som klubbades bort var 75 stycken listhyvlar och verkstadens gatuskylt som hallsnickaren Eric Neijber ropade in den 31 maj.

Verkstadens fortbestånd

Bok- och lösöreauktionerna måste främst ha syftat till att frigöra kapital för att kunna reglera de skulder Haupt lämnat efter sig. För att Sara Haupt fortsättningsvis skulle kunna tillgodogöra sig den livstidspension som Gustav III beviljat hennes man tio år tidigare, så var detta villkorat med att hon inte gifte om sig och dessutom att hon fortsatte driva verkstaden. Detta torde självfallet inledningsvis ha krävt ett visst kapital (Lagerquist 1979:36).

Hon blev i och med mannens frånfälle myndig och kunde därmed själv bestämma över sin situation. Hon lyckades behålla verkstaden och drev den vidare med verkgesäll, först Peter Kyhlberg och därefter Gustaf Adolph Ditzinger.¹³ I den situation som uppstått var det också den enda möjligheten för henne att förskaffa sig ett eget uppehälle och kunna dra försorg om sina tre egna barn och de tre styvbarnen. När hon efter några år gifte om sig med Ditzinger blev hon åter omyndig.

Efter sin andre mans död 1800 drev hon än en gång verkstaden med verkgesäll. År 1805, året innan verkstaden helt upphörde, hette denne Nils Ekroth och arbetsstyrkan bestod av tre gesäller och två lärgossar (Kronotaxeringslängd Jakob 1805:830). Hon uppsade burskapet i augusti 1806 och avled

själv den 3 april 1830 (Andrén 1973:72), långt efter det att både Haupts och Ditzingers möbler kommit ur mode.

Georg Haupt var under sin livstid synnerligen flitig med att signera sin verkstads alster. Därför är det säkert inte någon alltför djärv tanke att flertalet av de många osignerade möbler som attribuerats till honom, och som förekommit på auktionsmarknaden, huvudsakligen stammar från verkstadens änketid. Så länge det fungerade att sälja "Hauptmöbler", vilket det åtminstone borde ha gjort en tid efter hans bortgång, var det självklart en god ekonomisk strategi att fortsätta med en sådan tillverkning.

Slutord

Underlaget till denna artikel har tagits fram genom litteratursökningar och traditionell arkivforskning i samspel med bruk av olika databaser, varav främst skall nämnas Kungliga bibliotekets tidningssök och den databas som möjliggör sökning i Öresundstullens omfattande handlingar.

Att så mycket relevant information stått att finna om Georg Haupt beror troligtvis på att han till följd av sin position och stora yrkesmässiga framgångar var väl känd av sin samtid. Han förefaller ha varit något av vad man brukar kalla en offentlig person.

Ett gynnsamt utfall av sökningar i 1700-talets nyhetsflöde, vilket ofta är tidsödande, förutsätter sökord med en äldre stavningsform, att man prövar alternativa stavningar vad gäller namn samt att man efter förmåga söker hålla sig till den tidens ordbruk.

Avslutningsvis vill jag rikta ett varmt tack till mina forna kollegor Peter E. Blom, som upplyste mig om auktionen av Haupts böcker, och Anna Arfvidsson Womack som läst mitt manus och gett mig synnerligen goda råd.

Per Westberg, f.d. möbelkonservator
Nordiska museet, Stockholm

Nyckelord: Georg Haupt, Jöns Efverberg, Carlos & Claes Grill, Christopher Fürloh, hovschattullmakare, gesällvandring, Spetsens backe

Noter

1. I Fastighetsregister 1675–1875, Stockholms stadsarkiv, förekommer uppgiften att huset nummer 20 i kvarteret Stormhatten legat vid Trumpetarbacken först med referens till bouppteckningen efter boktryckaren Johan Arvid Carlbohm (1820/2:128). Varifrån man hämtat den felaktiga uppgiften att Haults verkstad legat vid gatan har inte undersökts.
2. I en dödbok förd på svenska skulle dödsorsaken sannolikt ha beskrivits som hetsig feber. Redan den 25 juli 1771, innan Fogel avled, lät Haupt inskriva två lärgossar (Sylvén 1996:486), vilket skulle kunna innebära att han en kort tid varit etablerad någon annanstans eller arbetat i Fogels verkstad tidigare än vad man hittills trott. Han förekommer dock inte i huset Stormhatten nummer 20 i kronotaxeringslängden för 1771.
3. Försvarskarl var under 1700-talet en hantverkare i tjänst hos en ståndsperson och som därmed ägde laga försvar, det vill säga försörjning. Eftersom frälset var befriat från att betala skatt mantalsskrevs inte heller deras anställda. Likadana var förhållandena vad gäller hantverkare anställda vid hovet.
4. Ibland har Christopher Fürloh felaktigt kallats Christian. Enligt tyska församlingens dopbok bar varken han eller någon av hans fem bröder detta förnamn.
5. En egenhet med denna lista är att alla resande som betalade sina avgifter den 21 april 1762 (från nummer 56) och tiden därefter ända till årets slut är bokförda under detta datum. Källan är omfattande och saknar helt register, varför den är svår att söka i. Man bör förutom årtal på förhand helst känna till den aktuella avresehamnen. Om materialet digitaliserades och gjordes sökbart, så skulle detta öppna för väsentligt ökade kunskaper om äldre tiders resvanor.
6. För att kunna särskilja fartyg med samma namn är det brukligt att i sjöfartshistoriska sammanhang ange deras lastförmåga. Snowskepp eller snauskepp anger att fartyget hade en speciell sorts rigg med en så kallad snaumast kopplad till den aktre masten.
7. Öresundstullen existerade under flera århundraden fram till 1857. Genom att dess handlingar gjorts sökbara går det att få fram när varje befälhavare med sitt fartyg passerade Öresund oavsett riktning, avresehamn och destination. Det går även att söka sig fram till vilka kaptener som under en specifik tidsperiod lämnade en bestämd hamn och som hade samma destination. Stavningen på kaptenernas namn är högst varierande. Fartygets namn får man söka i Kommerskollegiums fribrevsdiarium för aktuellt år, eller åren dessförinnan. I diarierna finns i regel både namn- och fartygsregister.
8. Uppgifter om eventuella passagerare skulle möjligtvis kunna återfinnas i den sjömansrulla som alltid medfördes ombord, men i Stockholms sjömanshus arkiv finns sådana bevarade först efter 1842.
9. Se not 7.
10. En yrkeskunnig hantverkare kunde, sedan Hallrätter efter 1739 hade inrättats i de större och medelstora städerna, utöva sitt yrke utan skråtvång men i kraft av privilegium. Efter så kallad hallstämpling av deras alster stod det dem fritt att försälja dessa. Möbelsnickare under hallrätt kallades i regel ebenister.
11. Gustav III lät även sända en liknande gåva till sin kusin, Katarina den stora: ”Från Petersburg förnimmes, at Swenske Kongl. Hof=Stallmästaren Munck, den 14 october, dit anländt med den Calesche och det spann Öländske hästar, som Hans Maj:t Konungen af Sverige afsändt til Hännens Majestät Kejsarinnan af Ryssland ...”, men den gången var inte Georg Haupt inblandad (*Hvad Nytt? 1777-12-10:3*). Statsgåvor i form av djur hade en lång tradition. Ölandsklippare eller Ölands kungshäst, ett namn som det otvetydigt fanns fog för, var en hästras som dog ut under tidigt 1900-tal. Det var en sorts russ med en mankhöjd på omkring en meter (*SAOB*: konungshäst).
12. Rev. Vernon H. Nelson (1933–2010), Bethlehem, Pennsylvania, var under 41 års tid arkivarie inom den Herrnhutiska kyrkan (Moravian church) och hölls för att vara en stor auktoritet på området. Under några år i början av 2000-talet besökte han regelbun-

det Stockholm och arbetade i Evangeliska Brödräfsamlingens arkiv. Godhetsfullt ledade han efter Haupt både där och i rörelsens huvudarkiv i Herrnhut. Muntligen meddelade han undertecknad de uteblivna resultaten och tillställde mig dessutom en lista med uppgifter om en del hantverkarens medlemskap. Antagligen gick en del snickare honom förbi, eftersom han inte på förhand kan ha känt till deras efternamn.

13. En mästaränka ägde vid denna tid rätt att fortsätta driva sin mans verkstad biträdd av en så kallad verkgesäll. I regel var denne verkstadens äldste gesäll som trädde i mästarens ställe och ledde arbetet.

Referenser

Otryckta källor

Krigsarkivet

Flottans räkenskaper. Amiralitetsinkvarteringskassan, verifikationer

Riksarkivet

Börringe klostets historiska arkiv

Kommerskollegiums huvudarkiv. Fribrevsdiarier. Kungliga brev i manufakturärenden
Manufakturprotokoll

Kungliga arkiv. Konung Adolf Fredrik K 45

Stockholms stadsarkiv

Bokauktionskammaren

Bouppteckningar

Fastighetsregister 1675–1875

Handelskollegium. Inkomna sjöpass 1769 nov. dec.

Kronotaxeringslängder

Kyrkböcker

Mantalslängder

Stockholms sjömanshus. Mönstringsrullor 1769

Stockholms stads auktionsverk. Auktionsprotokoll 1785

Tryckta källor

Andrén, Erik 1973: *Snickare, schatullmakare och ebenister i Stockholm under skrätiden*. Nordiska museets handlingar 81.

Ankarcrona, Anita 1989: *Bud på böcker. Bokauktioner i Stockholm 1782–1801*. Edsbruk: Akademitryck AB.

Barton, H. Arnold 1985: *Canton vid Drottningholm. Ett mönstersamhälle för manufakturerna från 1700-talet*. Lund: Bokförlaget Arena.

Bukowskis Internationella vårauktion nr 548.

2008. Specialkatalog: Georg Haupt och hans samtid. Bukowskis.

Böttiger, John 1900: *Konstsamlingarna å de svenska Kungliga slotten: afbildningar af de värdefullaste konstföremålen D. 2:8-9*.

Böttiger, John 1901: *Kungl. Hofschatullmakaren och Ebenisten Georg Haupt. En studie till 1700-talets konstslöjdshistoria*. Meddelanden från Svenska Slöjdföreningen 1902.

Gewerbzeitung. Organ für die Interessen des bayrischen Gewerbestandes. 1853. Beeg, Dr. J.G. (red.). Gewerbevereine der Stadt Fürth.

Hedberg, Arvid 1960: *Stockholms bokbindare 1460–1880*. Bd. 2. Nordiska museets handlingar 37.

Lagerquist, Marshall 1952: Ebenisterna i Stockholm. *RIG* vol. 35 nr 2.

Lagerquist, Marshall 1979: *Georg Haupt, Ebéniste du Roi*. Nordiska museets handlingar 92.

Ljungström, Lars 2006: *Georg Haupt, Gustav III:s hovschatullmakare*. Stockholm: Kungl. Husgerådskammaren, och bokförlaget Atlantis.

Ljungström, Lars 2010: A 'Medal Cabinet' Loaned To Osterley And An Unexpected Signature Discovered At Gripsholm: New Lights On The Formative Years Of Georg Haupt. *The Furniture History Society Newsletter* No. 178 May 2010.

Nelson, Vernon H. 2006: *Levnadslopp*. Evangeliska Brödräfsamlingen, Stockholm. List made by Vernon H. Nelson, 2006.

Nürnbergers Künstlerlexikon 1. 2007. Grieb, Manfred H. München: K.G.Saur.

Svenska Akademiens Ordbok (SAOB).

Sylvén, Torsten 1996: *Mästarnas Möbler, stockholmsarbeten 1700–1850*. Stockholm: Norstedts.

Internetkällor

www.google.se (sökning: bukowskis auktionsnummer: föremålsnummer).

www.grillana.wordpress.com (2020-02-07)

www.kungahuset.se

www.runeberg.org/nf

www.soundtoll.nl

www.svar.se

www.tidningar.kb.se

SUMMARY

Georg Haupt did not live at Trumpetarbacken

Through the digital services of the Swedish National Archives and the National Library of Sweden you can now find new information or update old information regarding the royal court cabinet-maker Georg Haupt. The main source of information about him still relies upon the standard works that were compiled earlier.

The Haupt family lived at Spetsens backe, and not at Trumpetarbacken, which has always been said earlier. He took over his workshop from his first cousin Andreas Fogel, nine years his senior, who had died in 1771. The latter had been an apprentice to the cabinet maker Johan Conrad Eckstein. Also Haupt was later to be an apprentice to the same master.

On his companion walk Haupt travelled together with Christopher Fürloh (later anglicized to Furlough) in 1762 to Amsterdam. They probably arrived there with the ship "Hoppet", owned by Carlos & Claes Grill, at the time the most important trading house in Sweden.

After having worked in Holland, France and England, Haupt was designated ebenist to H.M. the King and for that reason returned to Sweden at the end of 1769. Demonstrably he travelled by the frigate ship "Stockholm", which was also owned by the Grills.

One of the first things he undertook after his return was the veneering of a piece of furniture that had been made by the cabinet maker Jöns Efverberg but had been left at Canton near Drottningholm. The signature of Georg Haupt was not noted until 2008. This piece of furniture was thus not made by one single craftsman.

Another fact not known earlier is that books from Haupt's estate were sold at the book auction chamber in Stockholm in 1785.

Keywords: Georg Haupt, Jöns Efverberg, Carlos & Claes Grill, Christopher Furlough, court cabinet-maker, companion walk, Spetsens backe.

ANTECKNINGAR

A Matter of Amusement. The Material Culture of Philipp Hainhofer's Games in Early Modern Princely Collections.

Ny avhandling av Greger Sundin

Avhandlingar med kulturhistoriskt innehåll brukar ha som mål att öka förståelsen för den tid och det samhälle som skildras. Ett annat mål, eller snarare ett syfte, mer eller mindre uttalat, brukar vara att genom avhandlingen bidra till förståelsen av vår egen tid. Men därutöver kan en avhandlingstext också väcka tankar hos läsaren på ett sätt som kanske inte alltid varit avsett. I denna artikel tar jag en ny avhandling i konstvetenskap om ett av det tidiga 1600-talets märkligaste föremålsbestånd som utgångspunkt för en reflektion om villkoren för föremålsforskningen i samverkan mellan universitets- och museivärldar.

Den 11 december 2020 försvarade Greger Sundin sin avhandling i konstvetenskap vid Uppsala universitet, *A matter of amusement. The Material Culture of Philipp Hainhofer's Games in Early Modern Princely Collections*. Avhandlingen är ett i raden av arbeten som sedan 1900-talets början behandlat de konstskåp med tillhörande innehåll som köpmannen och samlaren Philipp Hainhofer i Augsburg under 1600-talets första hälft levererade åt Europas furstehus. De hainhoferska konstskåpen kan ses som en sammanfattning av både naturens och den mänskliga kulturens märkvärdigheter, en mikrokosmisk spegelbild av universums makrokosmos. Bland alla de föremålskategorier som samsas inom detta skal väljer Sundin att fokusera på sällskapsspelen,

det vill säga kortspel, schackspel, brädspel och så vidare för att i sin avhandling tolka den materiella kultur som förmedlas genom dessa. Hans avsikt är att genom Hainhofers visioner och ambitioner, avlästa genom en analys av spelen, berika vår förståelse av tidigmodernt samhälle "our understanding of early modern society".

Det Augsburgska konstskåpet (1625–1631).
Foto: Mikael Wallerstedt, Gustavianum, Uppsala universitetsmuseum.

Två hypoteser

Samtidigt som spelen i Hainhoferskåpen genom sin plats i sitt sammanhang och genom sitt utförande är uttryck för lyxkonsumtion på högsta nivå ser författaren dem som en integrerad del i samhällslivet, ”not above general society but very much a part of it”. En av hans båda hypoteser är att skåpen var avsedda att verkligen användas, inte bara att förevisas eller betraktas.

Den andra hypotesen är mer utpräglat konstvetenskaplig, eller designhistorisk om man så vill. Var det Hainhofer som följde modet eller hörde han till dem som visade vägen, introducerade något nytt? Representerade hans skåp med deras innehåll en möbelmodets Haute Couture, motsvarighet till cat-walkens extravagans eller de stora biltillverkarnas concept cars? Eller såg han till att möta sina beställares och kunders önskemål, möta beställaren där denne med sina estetiska och mentala förväntningar och ideal befann sig?

Båda dessa hypoteser är utmanande. Det är modigt att ge sig i kast med dem. Källmaterialet som helhet är generöst när det gäller Hainhoferskåpen, men för belysning av just de båda valda hypoteserna är det långt ifrån fullkomligt. Räcker slitmärken som tecken på att spelen har använts – och vad vet vi om vem som i så fall kan ha använt dem? Och vad vet vi egentligen om de diskussioner som måste ha förts mellan Hainhofer, hans kunder och underleverantörer, det vill säga vilka indikationer har vi på att Hainhofer verkligen själv lanserade något nytt eller bara rättade sig efter vad kunderna efterfrågade? En av opponentens synpunkter vid disputationen var att det hade varit välgörande för trovärdigheten om författaren gjort utblickar mot andra områden för att stärka sina hypoteser, att söka kontexter utanför sitt egentliga forskningsfält för att hitta argument överförbara till de egna.

Det är en väl befogad och konstruktiv synpunkt. Men man kan också vända på resonemanget: Avhandlingen öppnar för reflektioner kring andra områden, ger perspektiv på andra

tider och andra sammanhang. Som professor och lärare i möbelkultur vid Malmstens, Linköpings universitet, läser jag avhandlingen med avstamp i mitt ämne och finner många referenser och kopplingar till vad som rör sig inom möbelområdet idag.

Konstvetenskap eller idéhistoria eller...?

Greger Sundin är i gott sällskap av de tidigare forskare som behandlat Hainhoferskåpen, huvudsakligen konsthistoriker och konstvetare, senast Hans-Olof Boström (*Det underbara skåpet. Philipp Hainhofer och Gustav II Adolfs konstskåp*, Uppsala 2001). Ändå ställer jag mig till en början tveksam till ämnets hemvist inom konstvetenskap så som ämnet avgränsats. Varför gör jag det? Är det fokuseringen på spelen som låter det kultur- och idéhistoriska överskugga det konstvetenskapliga? Författaren är tydlig med att detta är en tvärvetenskaplig undersökning och att hans mål är att berika våra kunskaper om ”social interaction in early modern society”. Men han deklarerar också att det i första hand är konstvetenskap. Så vari består då det konstvetenskapliga? I grund och botten handlar det ju mer om spelens historia och vad de säger om sin tid än om spelens utformning, stil och design samt deras förhållande till konstskåpens helhetsverkan.

De konstvetenskapliga aspekterna är till en början svåra att få syn på. Men efter hand så dyker de upp och det blir alltmer uppenbart ju längre man kommer i läsningen, att texten är författad av en person med vana att beskriva, analysera och tolka objekt genom konstvetarens glasögon, i detta fall en konnässör med många års erfarenhet från antik- och auktionsvärlden. Och genom författarens iakttagelser uppenbarar sig samband och perspektiv som berikar våra insikter om andra fenomen – långt utanför och bortom Hainhofers värld i både tid och rum.

Författaren gör oss uppmärksamma på den ikonologiska kopplingen mellan skåpets innehåll och dess utsida: ”An object was not hap-

hazardly stored among these different levels of access, but according to principles set out by the grander ideas of iconographical coherence.” Myntsamlingen dolde sig bakom en fasad med en visuell framställning av rikedom och överflöd. Hainhoferskåpen och de många kabinettskåp som tillkom både före, under och efter Hainhofers mest aktiva period, utmärker sig för just denna korrespondens mellan skåpens utsida, och deras tänkta innehåll, mellan deras exotiska material exponerade utåt och innehållet av smycken, exotiska snäckor och vackert bearbetade halvädeltensarbeten.

Vid Malmstens, sedan år 2000 en del av Linköpings universitet, ges utbildningar på kandidatnivå i möbeldesign, möbelsnickeri och möbeltapetsering. Här tillverkar studenterna i möbelsnickeri sina gesällprov i form av skåpmöbler med ett genomtänkt förhållande mellan ut- och insida, mellan yta och innehåll. Somliga tar konceptet vidare in i sina examensarbeten. Här finns en länk till Hainhofers konstskåp och andra av 1600-talets kabinettskåp, vilka också ibland rent konkret varit inspirationskälla till malmstensstudenternas gesällmöbler.

Sundins avhandling präglas av en konnäsörs bedömning av förlagor och sammanhang samt användning av begrepp hämtade ur konstvetenskapens och stilhistoriens verktygslåda, vilket blir särskilt tydligt i kapitel 2, som är en slags resonerande katalog: ”The base is an ebony veneer inlaid with engraved figures and scenes in silver by Paul Göttlich following an artistic prototype by Johann Mathias Kager.” I en enda mening får han in uppgifter om både material, teknik, hantverkarnas identitet och förlagor. Schackbrädernas graverade bilder i elfenben och deras förlagor är identifierade och angivna. Författaren gör också stilistiska analyser, som när han framhåller utsmyckningen hos ett av skåpen som ett tidigt exempel på broskverksornamentik – här skuret i det exklusiva materialet ebenholts.

Detta leder över till en fråga av mer generell giltighet: Är det alltid så att nya stildrag först

ger sig till känna i elitens beställningsarbeten? Vad gör vi idag av våra digitala möjligheter med CNC-fräs och prototyping, tekniker som tillåter individuellt och fritt nyskapande i små upplagor eller som unika objekt och som inte är beroende av storleken på uppdragsgivarens eller kundens plånbok? Och har stilhistorisk förnyelse överhuvudtaget något med materialens dyrbarhet eller tillgången på ekonomiska resurser att göra? Har inte gatans mode något att säga till om?

Greger Sundins hypotes i början av avhandlingstexten och hans slutliga insikt att ”Hainhofer formed, rather than conformed to, the taste of his patrons” väcker tankar kring vem som leder utvecklingen av design, kunden som efterfrågar något eller formgivaren som tar initiativ. Det är en klassisk fråga som alltså är aktuell. Är det kunden eller producenten som styr utvecklingen av smak och stil? Studenter vid våra designhögskolor

Kronbrautspiel ur det Augsburgska konstskåpet, 295 x 222 mm. Foto: Mikael Wallerstedt/Gustavianum, Uppsala universitetsmuseum.

uppmannas, och förväntas, reflektera över hur man genom design kan påverka människors beteenden, attityder och förmåga att välja.

Sundins avhandling rymmer också ansatser som knyter an till den konstvetenskapligt intressanta frågan om förhållandet mellan designer och utförande konsthantverkare. På vilket sätt har spelen till sin utformning och sin storlek anpassats efter sitt givna ramverk, formatet och utseendet hos de skåp som utgjorde höljet kring innehållet? Hainhofer var, som Sundin påpekar, "the conceptual mastermind for the overall composition and design..." och framhåller därmed Hainhofers ansvar för det visuellt sammanhållande och övergripande till såväl innehåll som utformning? Det är i varje fall uppenbart att Hainhofer haft stort inflytande över detaljerna, inte minst när det gällt storlek hos och utförandet av de specialdesignade spelen och att han gett hantverkarna specifika instruktioner. Ett exempel är det så kallade *Kronbrautspiele* som förekommer i två olika skåp, utförda i olika material och av olika hantverkare men efter samma design. Så

frågan hänger i luften: Hur kommunicerade Hainhofer med sina underleverantörer? Med snickare, guldsmeder och andra hantverkare? Vi vet att han hade ett stort förtroende för sina leverantörers konstnärliga och hantverksmässiga kvaliteter. Hans-Olof Boström, och John Böttiger före honom, har tidigare lyft korrespondens som vittnar om det – men också hur Hainhofer ibland visat prov på otålighet och arrogans gentemot hantverkare som han tyckte levererade för långsamt. Attityden känns igen från senare tider. Arts & Crafts-rörelsens arkitekter må ha varit fyllda av beundran för hantverkarnas förmåga att utföra det som arkitekterna formgivit; men de släppte inte alltid fram dem i egen formgivning och de fann i praktiken ofta anledning att knorra över försenade leveranser eller uttrycka sin oro inför hantverkarnas konstnärliga otillräcklighet.

Vid Malmstens tillverkar studenterna i möbelsnickeri och möbeltapetsering sina möbler i samverkan med studenterna i möbel-design. Kanske kan man säga att förhållandet är det omvända mot vad som brukar vara

Schackpjäser ur det Pommerska konstskåpet (1610–1617) av Christoph Angermair. Elfenben, H 30–36 mm. Foto: Greger Sundin.

fallet. Hantverkaren agerar uppdragsgivaren som ber sin designkollega om hjälp utifrån en brief. Snickeri- och tapetseringsstudenten har ett övergripande tema för sin möbel, ett konceptuellt innehåll som ofta har med identitet och något personligt att göra. Designstudenten utvecklar i samverkan med hantverksstudenten form och innehåll, i växelverkan och hela tiden med respekt för vad hantverkets teknik och material föreskriver.

Material Culture – en tillämpning

Inom konstvetenskapen har Material Culture som metod, teori och förhållningssätt, vunnit mark under de senaste decennierna. Särskilt gäller det konstvetenskapliga institutionen i Uppsala. Kanske är det en logisk följd av att synsättet där, och särskilt inom textilvetenskap, och den föremålsantikvariska utbildningen vid Campus Gotland, i så hög grad bygger på kontakten med själva de fysiska föremålen och på hantverksbaserad kunskap om de material och de tekniker som de fysiska föremålen representerar. Greger Sundin gör visserligen inte i sin avhandling någon närmare analys av material och teknik, ingen bedömning av själva hantverket som sådant. Det är inte hantverkets material, teknik och villkor han vill åt – utan användningen och värderingen av de färdiga objekten. Och det är för detta syfte han så konsekvent bygger sin undersökning på Material Culture som både teori och metod.

I takt med digitaliseringen och den därmed sammanhängande distanseringen från de fysiska föremålen ökar paradoxalt nog efterfrågan på direktkontakt med föremålen. Intresset för det autentiska och för föremålets inneboende berättelser, dess mjuka värden, växer bland forskare, studenter och konnässörer. Detta är tydligt bland studenterna vid Malmstens som i hållbarhetstermer fäster sig vid ett föremåls inneboende egen historia, materialets ursprung och de avläsbara spåren av tillverkningen, som ett mervärde i sig. Ting med en

berättelse, en ”story to tell”, blir mer intressanta att spara, att reparera och uppdatera.

Det väcker tankar kring möblers och andra artefaktens funktion. Är en möbel mer än ergonomi och praktisk funktion? Är inte den emotionella funktionen och vetskapen om ett föremåls berättelse om sig själv något än mer värdefullt, något som berikar, gör oss friskare och gladare till både kropp och själ? Vid disputationen diskuterades just den glidande skalan av funktionalitet, hur ett föremåls funktion kan bestå i just att betraktas och väcka associationer och känslor – lika mycket som att praktiskt användas.

Untreuen Nachbarn (eller Höllfahren) ur det Augsburgska konstskåpet, 295 x 222 mm. Foto: Mikael Wallerstedt, Gustavianum, Uppsala universitetsmuseum.

Schackpjäser på ett romboid schackbräde i det Pommerska konstskåpet (1610–1617). Brädet utfört av Ulrich Baumgartner efter förlaga av Mathias Kager. Foto: Greger Sundin.

Greger Sundin ser föremålen som det främsta källmaterialet. Därefter kommer de samtida kommentarerna och beskrivningarna. Först i tredje hand kommer de sentida museala kataloguppgifterna. Det innebär inte att dessa marginaliseras, men de intar en annan roll med ett annat källvärde. För att kunna se, analysera och tolka det materiella måste man vara medveten om senare tiders mentala filter, hur man till 1700-talets lager fogar 1800-talets och 1900-talets. Filtren utgörs av senare tiders verbala presentationer och beskrivningar och tar sig uttryck i ordval, värderingar och personliga kunskaper hos den som gjort beskrivningen. Sundin lägger sig vinn om att synliggöra dessa lager för sig själv och andra och har till och med utvecklat en egen modell för detta.

De insikter som detta förmedlar åt läsaren är värdefulla. Vi som står handfallna inför allt det som verkar ologiskt, svårbegripligt och främmande för oss i vår tid och vår miljö, som till exempel betydelsen och funktionen hos 1600-talets paradsängkammare, inser att vi måste bortse från vår tids konventioner och de förväntningar vi bär på. Vi förvånas över en hafsigt sydd söm hos ett av 1600-talets dräktplagg för kungligt bruk eller råheten hos en stolssargs insida och vi har lätt för att avfärda det som slarv för att vi betraktar dem med vår tids ögon och betygsätter efter vår tids måttstock – medan det för 1600-talets skraddare och snickare handlade om logik och rationalitet. Det skulle hålla och se snyggt ut.

Att ödmjukt förhålla sig till det till synes svårbegripliga och inse att våra fördomar och vår förförståelse kan skymma sikten är en reflektion som studenterna vid Malmstens uppmantras till: Vad är det jag inte ser? Missar jag något om hur ett problem *kan* lösas för att jag är låst i en konvention för hur något *bör* lösas? Ska den konventionella lösningen väljas eller finns det något ännu oprövat? Och vad är det som styr våra kriterier för kvalitet? Är det ett västerländskt sent etablerat ideal om perfektion i alla led?

Att leva sig in i – om betydelsen av mötet med det autentiska

En av styrkorna i Sundins avhandling, och en del av det Material Culture-perspektiv författaren har valt, är ambitionen att sätta sig in i verkligheten kring själva föremålen. Avståndet från den tid, det rum och det sammanhang där Hainhofers skåp skapades och brukades är stort. Vägen har gått via 1700-talets museimiljöer, där föremålen förvandlades från föremål att bruka till föremål att beskåda.

Tack vare att författaren fått möjlighet att bokstavligt talat känna in sig på föremålen, hantera dem, har han kunnat bilda sig en åsikt bortom det som annars är nåbart enbart genom text och bild. Det har varit möjligt för honom att konstatera hur lättåtkomliga spelen var för sin tids brukare – ”all gaming devices are easily accesible from the outside” – vilket inbjuder till spontanitet. Sundin studerar slitmärken för att kunna ha en åsikt om i vilken grad spelen verkligen använts. Han tänker sig in i hur spelets regler konkret kan ha förmedlats. Hans slutsats är att spelen verkligen varit till för att användas, att inbjuda till interaktion, inte bara beskådas som märkvärdiga ting.

Musei- och universitetsforskning i samverkan och med tvärvetenskaplig bredd

Digital teknik har – inte minst under det senaste årets restriktioner till följd av pandemin – visat sig spela en avgörande roll för människors kontakt med kulturarvets materiella kultur, dess föremål och miljöer. Oberoende av distanseringen kan den tillgängliggöra, tydliggöra, åskådliggöra och levandegöra. Men den kan aldrig ersätta umgänget med de fysiska föremålen.

Greger Sundins avhandlingsprojekt hade inte kunnat genomföras utan möjligheten till närbkontakt med de fysiska objekten. En Material Culture-analys av det slag som han nu genomfört kräver två saker. Det ena är förmågan att se igenom och förbi de mentala tidsfiltren och vår egen tids förförståelse.

Det andra är den fysiska närkontakten med föremålen. Beundransvärd är den konsekvens med vilken författaren gripit sig verket an att på ort och ställe och i varje enskilt fall, med all den framförhållning och noggranna planering som är nödvändig, studera de autentiska objekten. Hainhofers konstskåp hör till världshistoriens mest känsliga föremål och kräver en konservators kompetens för hanteringen.

I min egen forskning har jag alltid haft principen att inte skildra något, knappast ens nämna något föremål eller en miljö som jag inte själv sett i verkliga livet, med egna ögon, fått känna in mig på både bokstavligt och bildligt. Min egen föremålsrelaterade och föremålsberoende forskning under fyra decennier inom den svenska museivärlden har präglats av att jag själv fått möjlighet att konkret hantera tusentals föremål och tagit mig tiden att gå på upptäcktsfärd längst in bland magasinshyllorna och på kyrkvindar. För studenter i design, slöjd och hantverk är kontakten med föremålen förstås helt avgörande för upplevelsen av dimensioner, proportioner, uttryck, konstruktioner, tillverkningsspår, slitage och hållbarhet.

Greger Sundins avhandling påminner oss alltså om en av de viktigaste frågorna för den fortsatta debatten om museernas uppdrag och ansvar, tillika en av de viktigaste förutsättningarna för den forskningssamverkan mellan museivärld och universitetsvärld som så länge efterfrågats: Nödvändigheten av att hålla museernas föremålssamlingar tillgängliga analogt för såväl forskare som formgivare

och hantverksintresserade och egentligen för alla med ett djupare intresse för föremålen som Material Culture.

Samtidigt visar den på betydelsen av att universitetsvärlden håller dörren öppen och underlättar för forskare som professionellt arbetar med kulturarv och som önskar placera, utveckla och kvalitetssäkra sin forskning i ett akademiskt sammanhang. Det leder mig tillbaka till den fråga jag ställde i början av min artikel, den om Sundins avhandling och dess positionering som konstvetenskap. Personligen är jag övertygad om att det är både välgörande och nödvändigt att ge utrymme för tvärvetenskapliga perspektiv och forskningsprojekt som annars kan ha svårt att hitta sin plats i den akademiska världen. Att utifrån ett Material Culture-perspektiv och med föremålen som främsta källmaterial analysera de praktiska, estetiska, sociala, ekonomiska och ikonologiska aspekter som Sundin gör kan jag inte annat än se fördelar med. Konstvetenskapen i Uppsala har tagit emot och berett plats åt en forskare som på ett inkännande och insiktsfullt sätt levererat en avhandling som inte bara tar oss med till en förfluten tid, och därigenom ger perspektiv på vår egen, utan dessutom väcker tankar om villkoren för föremålsforskningen i mötet mellan musei- och universitetsvärldar överhuvudtaget.

Johan Knutsson, professor
Malmstens
Linköpings universitet

NYA AVHANDLINGAR

Kajsa Kuoljok: *Digital Information and Traditional Knowledge. The Implementation of GPS collars as a Tool in Reindeer Husbandry.* Department of Culture and Media Studies, Umeå University 2020. 89 s. ISBN 978-91-7855-361-7.

Kuoljoks prosjekt er å analysere virkningene av ny teknologi i samisk reindrift, i dette tilfelle bruken av Global Positioning System (GPS). I motsetning til etablerte oppfatninger, så har reindriften alltid vært snar til å ta i bruk ny teknologi, så fremst det kunne la seg innpasse i eksisterende driftsformer og økonomiske strategier. Tidligere har for eksempel innføringen av snøskuter vært gjenstand for samfunnsvitenskapelig forskning og nå altså GPS. Kuoljok velger å bruke Actor Network Theory (ANT) som analytisk tilnærming og knytter seg dermed til en større teoretisk debatt, anført av Latour (1998) og Law (2008). Denne nettverksteorien søker å oppheve skillet mellom natur og kultur, noe samfunnsfagene lenge har higet etter. Det som teller i analytisk forstand er relasjoner mellom posisjoner og disse kan bestå både av menneskelige og ikke-menneskelige aktører. NAT-teoriens poeng er at alle aktører har agens og dermed påvirker de hverandres handlinger, det være seg teknologiske hjelpemidler, mennesker, dyr, fysiske installasjoner etc. ”Reindeer herding can be understood as a network, a heterogeneous system composed of different entities such as technology, reindeer, herders, knowledge, regulations and so on.” Her er det GPS-

teknologiens påvirkning som Kuoljok vil forfølge og hun gjør det gjennom fire artikler som alle diskuterer relasjonelle konsekvenser for utøvelsen av reindrift.

Artiklene er til dels overlappende og tar for seg ulike aspekter som forholdet til tradisjonell kunnskap, reindriften interne struktur, følelsesmessige opplevelser og potensialet i den faktiske bruken. Empirien bygger i hovedsak på intervjuer med rundt 14 kvinner og menn innen reindriften og er hentet fra området rundt Kuoljoks hjemtrakter, Jåhkåmahke/Jokkmokk.

Det er Kuoljoks store fortjeneste at hun viser de muligheter som GPS-teknologien gir i den daglige reindriften. Man kan langt på vei holde seg informert om reinens bevegelser fra sin egen stue og reduserer dermed gjetebehovet – noe som også betyr økonomiske innsparinger. Men teknologien har også konsekvenser for bruken og overføringen av tradisjonell kunnskap i reindriften, digitale løsninger reduserer behovet for fysisk tilstedeværelse og dermed erfaringsbasert innsikt. Noen av hennes informanter er også klar over denne utfordringen og uttrykker skepsis til bruken av GPS og den teknologiske avhengighet som dermed oppstår.

Mange har påpekt at ANT gjennom sitt fokus på relasjonelle nettverk mister innsyn i konteksten for hele nettverket. Ved å sidestille mennesker med ikke-menneskelige aktører hevdes det at man ikke får med seg viktige drivere for menneskelig adferd. I motsetning til ikke-organiske aktører, inngår jo mennesker i sosiale strukturer og dermed blir *makt*

en dimensjon som lett faller bort i en ANT-basert tilnærming. Hvordan skal man for eksempel kunne analysere urfolksrettigheter i et ANT-perspektiv, det handler jo nettopp om makt og vertikale strukturer? Der er med andre ord mange empiriske fenomen som ikke åpner seg for ANT-baserte analyser. Et eksempel kan jo være *Baggojohtin*, tvangsforflytningen av rundt 70 nordsamiske familier sørover i Sverige slik det nylig er beskrevet av Elin Anna Labba.

Avhandlingen er viktig fordi den setter teknologiske endringer på den samfunnsvitenskapelige dagsorden. Men det skjer ikke under

merkelappen ”modernisering” slik som ofte er tilfelle, her får vi derimot en problematisering av hvordan teknologi involveres – eller ikke involveres – i reindriftenes daglige liv. Kuoljok viser hvordan dette ikke handler om ”kulturtap” eller akkulturasjon, men derimot om hvordan nye redskaper innarbeides i det tradisjonelle kunnskapstilfanget. Derigjennom får vi også en implisitt demonstrasjon av at tradisjonell kunnskap slett ikke er noen statisk størrelse, slik mange synes å tro, men derimot en kompetanse som er i stadig utvikling.

*Ivar Bjørklund, Tromsø,
UiT (för Universitetet i Tromsö)*

RECENSIONER

Herman Bengtsson och Irene Flygare: *Klostergatan 2. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens byggnad i Uppsala*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CLX. Uppsala 2020. 126 s., ill. ISBN 978-91-87403-37-8.

Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur i Uppsala har ända sedan grundandet 1932 aktivt och generöst stött etnologisk och kulturhistorisk forskning. Det har man gjort med att ge ut en rad betydelsefulla facktidskrifter på området, som *Arv* (sedan 1945), *Ethnologia Scandinavica* (sedan 1971), *Svenska landsmål och svenskt folkliv* (sedan 1997) och numera även *Rig*, som Akademien övertog utgivningen av 2015. Till detta kommer utgivningen av ett mycket stort antal monografier och specialundersökningar, ett exempel skulle kunna vara *Atlas över svensk folkkultur* som hittills utgivits i två band (1957 och 1976). Bokutgivningen har skett i flera olika skriftserier. Akademiens Acta-serie är den mest omfattande och där har från 1933 till och med 2019 utkommit 159 titlar. Akademiens årsbok *Saga och sed*, som bland annat innehåller föredragen vid Akademiens sammankomster, har utkommit allt sedan 1932.

Sedan 1957 har denna akademi ett eget hus i Uppsala med adressen Klostergatan 2. Det inköptes detta år från Gotlands nation, som i stället med medel från försäljningen byggde ett nytt nationshus längre ner vid samma tomt, med adress Östra Ågatan. Akademiens

skattmästare vid denna tid var byggmästaren Anders Diös, vars företag fick uppdraget att vidta de reparationer som då ansågs nödvändiga. Huset är till vissa delar mycket gammalt, hur gammalt har varit okänt. 2017 beslöt styrelsen att efter 60 år genomföra en omfattande renovering av hela fastigheten. Nu har denna blivit lyckligen genomförd och en intressant skrift har publicerats om renoveringen och om husets äldre historia. Den innehåller två delar: dels en längre redogörelse av docenten Herman Bengtsson, verksam vid Upplandsmuseet, om husets historia och olika ägare, dels en kortare beskrivning av Akademiens vice preses Irene Flygare om själva renoveringsarbetet och vilka förändringar som nu gjorts i byggnaden. Det är en mycket läsvärd framställning, pedagogiskt genomförd med rikt och välvalt illustrationsmaterial.

Herman Bengtsson menar sig kunna följa huset tillbaka till andra hälften av 1400-talet. Det ligger i kvarteret Klostret på östra sidan om Fyrisån, alltså i den borgerliga delen av det gamla Uppsala, inte på slottets, domkyrkans och universitetets sida. Bara ett tjugotal meter söder om huset låg ett franciskanerkloster, som revs efter reformationen. Ibland har uppgifter förekommit att Akademiens stenhus skulle ha varit en del av klostret, men den uppgiften avvisar Bengtsson. I de medeltida handlingar som han gått igenom finns inga uppgifter om gatuadresser, varför det är en grannliga uppgift att med säkerhet identifiera Akademiens stenhus. Å andra sidan rörde det sig om få stenhus i denna del av staden under senmedeltiden. Bengtsson anser sig kunna

visa att stenhuset byggts under andra hälften av 1400-talet och att den förste säkre ägaren hette Hans Bryning. Det var inte vem som helst som kunde bygga ett stenhus vid denna tid och Bryning och de kommande årens olika ägare till fastigheten hade i regel ledande ställningar i staden. Några var rådmän eller borgmästare. Under 1600-talet börjar stenhuset ägas av professorer vid Universitetet. Astronomiprofessorn Martinus Olai Stenius ägde således huset från 1635 till sin död 1644. Vid arvskiftet 1644 delades den långsmala tomten, som gick ned till nuvarande Östra Ågatan i två smalare längder, mellan sönerna Johan och Olaus. Den södra delen med stenhuset tillföll Olaus, som ungefär samtidigt ärvde faderns tjänst som astronomiprofessor. Efter Olaus Stenius död började en lång period av förfall för det medeltida stenhuset. Troligen skadades det även i den stora stadsbranden i Uppsala 1702, som startade i dess nära grannskap.

På ett kopparstick över Uppsala utförd 1680, och publicerat i Johan Peringskiölds *Monumenta Ullerakerensia* 1719, kan man upptäcka Akademiens stenhus i kvarteret Klostret, låt vara högst schablonmässigt avritat. Stenhuset hade två våningar och en källar- eller suterrängvåning längst ner. I den senare fanns kök och förråd. Ovanför fanns två bostadvåningar. Måtten var inte så stora, huset var rektangulärt och mätte 8 x 12 meter. Kortsidan vette mot väster och Fyrisån, långsidan mot söder och Klostergatan eller dess föregångare. I norr fanns ett mindre trapphus utbyggt. En stor förändring av stenhuset skedde i slutet av 1780-talet. Det hade då inköpts av den franske språkläraren vid universitetet Jacques François De la Bourdonnière. Han försåg huset med två flyglar mot Fyrisån och lät bygga en balusterförsedd balkong mot väster på vindsplanet. Så skulle huset sedan se ut i nästan hundra år, ända till 1884 års stora ombyggnad för Gotlands nation. Två akvareller i Uppsala universitetsbiblioteks ägo, målade av Johan Gustaf Härstedt på

1790-talet, visar det originella utseende som huset vid denna tid hade. På den ena, där huvudbyggnaden bara skymtar, ser man istället tydligt de två identiska uthusbyggnader som fanns längst ner på tomten vid Östra Ågatan. Herman Bengtsson spekulerar litet om hur den franske språkmästaren hade råd med sitt stora ombygge. Han tycks ha haft goda kontakter med Gustav III och hans hov, möjligen var det någon av arkitekterna kring kungen som stod för byggnadsritningarna.

Bland ägarna till stenhuset under 1800-talets första hälft kan man lägga märke till den betydande men av etablissemangets avskydde filosofen Benjamin Höjer. Han köpte huset 1808, ett år innan han efter många om och men fick professuren i filosofi i Uppsala, men han dog redan 1812. 1855 inköptes huset av docenten och bibliotekarien Pehr Adrian Tengberg och hans skotska hustru Jane Miller. Den senare startade i stenhuset en skola, kallad Klosterskolan för utbildning av unga kvinnor. Efter makens död gifte Jane Miller om sig med prästen Carl Julius Norrby och när han 1872 fick en kyrkoherdetjänst på Gotland lämnade makarna Uppsala. De beslöt att skänka fastigheten till Gotlands nation, som då ännu saknade eget nationshus. Efter några år fattade studenterna på Gotlands nation beslutet att bygga om stenhuset för att bättre passa för sin nya funktion. Arkitekten Carl August Kihlberg utförde därför en omfattande restaurering 1882–1884, som ledde till att huset fick det utseende det i det stora hela har än i dag. Flyglarna från 1780-talet revs liksom trapputbyggnaden på norrsidan. Ett nytt trapphus bakades in i huskroppen, så att huset fick en mer kvadratisk utformning, den västra fasaden blev nu något längre än den södra. Huset höjdes med en våning och en vindsvåning och fick en rik utsmyckning typisk för det sena 1800-talet. Så fungerade stenhuset som lokal för Gotlands nation i många decennier. Men efter kriget började man finna byggnaden opraktisk för sitt ändamål och beslöt bygga nytt. 1957 sål-

des därför stenhuset till Kungl. Gustav Adolfs Akademien för 190 000, ett inköp som möjliggjordes genom generösa donationer, särskilt från Akademiens vice preses Svante Edvin Berger och skattmästaren Anders Diös.

I bokens andra avdelning redogör Irene Flygare för restaureringsarbetets genomförande och resultat. Här får man en tankeväckande skildring av de svårigheter som möter den som har att förvalta ett medeltida stenhus. Byggnaden levde knappast upp till nutida krav på ventilation mot radon eller brandskydd. Vatten- och avloppsledningarna var nu efter restaureringen på 1950-talet i stort sett genomrostade. Byggnaden krävde också asbetsanering och byte av alla elektriska installationer. Huset måste med andra ord moderniseras i teknisk mening. Men ett mål i arbetet var samtidigt att avveckla många av inslagen i husets inre, som tillkommit på 1950-talet, och istället låta husets äldre historia bli mer synlig. För att citera Irene Flygare: ”Äldre hus och moderna material eller konstruktioner går sällan ihop, och därför blev en av utgångspunkterna inför renoveringen 2019 att försöka återvända till så naturliga material som möjligt av det slag som huset historiskt sett inretts med. Massivt trä, sten och traditionella linolje- och kalkfärger har därför genomgående ersatt tidigare inredning.”

Klostergatan 2 är med andra ord en bok som både ger en högintressant bild av ett stenhus historia i centrala Uppsala och dess ägare genom många sekler och som samtidigt belyser de praktiska problem som förvaltandet av ett mycket gammalt hus alltid för med sig.

Mats Hellspong, Stockholm

Simon Ekström: *Humrarna och evigheten: Kulturhistoriska essäer om konsumtion, begär och död*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2017. 255 s., ill. ISBN 978-91-7061-235-0.

Vad gör egentligen hummern som en del av ett illustrerat stilleben på en burk ”salted-caramel frappucino imperial stout”? Jag måste medge att jag tidigare aldrig skulle ha stannat upp, noterat hummern och funderat över dess betydelse. Uppväxt i en familj med skaldjursallergi har hummern, åtminstone i tillredd form, utgjort ett hot och därmed något jag lärt mig undvika. *Humrarna och evigheten* väckte dock min fascination för kräftdjuret som kulturellt fenomen, men frambringade även flera funderingar: Vad händer om hummern byts ut mot en vaktel, ett nypon eller ett kaffe-paket? Vilka berättelser och perspektiv synliggörs då? Hur kan gastronomistudenter uppmuntras att göra denna slags studier? Kort rekapitulerat ledde det till en ny distanskurs på avancerad nivå, *Kulturanalytiska perspektiv på mat och måltider* med humrarna på litteraturlistan. Men jag föregår recensionens syfte.

I sin kulturhistoriska skildring av hummern undersöker Simon Ekström vilka meningar hummern har fyllts med i olika tider och i olika kontexter. Boken består av elva kapitel, eller essäer, som tar sig an hummern utifrån specifika sammanhang som hummern befunnit sig i, vad Ekström kallar för *hummerpopulationer*. Läsaren får möta hummern bland annat på Västkustens fiskelägen, hos greveparet von Hallwyl, på Nobelbanketten, i Salvador Dalís surrealistiska konstverk, i erotiskt laddade bilder, i kokboken och som antropomorfska inslag i skämtserier. Den metodologiska ingången har varit att ”följa hummern”, vilket lett forskaren från hummerfiskaren in i arkivet, genom menyer, reklammaterial, hemsidor och vidare. Hummern tycks vara precis överallt när Ekström fått upp ögonen för dem.

Studien, menar Ekström, ska ses som ”en kalejdoskopisk kulturhistoria” (s. 33) över hummern, där små justeringar av linsen öppnar upp för nya sammanhang och betydelser för det fenomen som studeras. På etnologiskt manér leder kombinationen av olika material och tidsperioder till olika hummerpopulationer och kulturanalytiska frågeställningar. I

varje kapitel ändras linsen något och hummern framträder ur nya perspektiv, gestaltningar och betydelser. Det handlar både om vad hummern gör just där och vilka föreställningar och meningar som människor tillskrivit hummern i den kontexten. Bokformatet med samlade essäer är fördelaktigt för att fånga hummerns komplexitet utan att framställningen upplevs som spretig. Essäerna kompletteras med ett rikt bildmaterial av fotografier och illustrationer som bidrar till att synliggöra hummerns olika skepnader och förändringar. Några essäer har omstöpts från tidigare publicerade artiklar till att här samförpackas i en aptitlig form för den som kanske inte aktivt söker sig till vetenskapliga tidskrifter.

Undertiteln antyder ramarna: konsumtion, begär och död. Utan dessa skulle humrarna spilla över till än fler fält. De tre temana går förvisso in i varandra, men anas även i bokens disposition. Boken inleds i det historiska materialet med nedslag i Västkustens hummerfiske och konsumtionen av humrar hos greveparet von Hallwyl. Här framträder en hummerekonomi som skapar såväl platser som sociala positioner. Därefter följer tre som rör hummerns översättningar inom olika konstformer med begäret som en genomgående länk. Här tar essäerna en mer internationell utblick, till skillnad från den annars huvudsakliga svenska kontexten. I de efterföljande essäerna *Alfred Nobels humrar* och *Västerhavets Big Five* ses hummern som nationell och regional symbol. Slutligen följer två essäer med döden i fokus, inledd med hummerns anrättning och därmed avrättning. Ekström tar avstamp i Sara Danius essä *Husmoderns död* och matlagningens kulturhistoria, för att leda vidare till djuretiska frågor och djurets antropomorfa närvaro i skämt.

Teoretiskt placerar Ekström hummern i skärningspunkten mellan Actor network theory (ANT), Goffman, human-animal studies och konsumtionsforskning. Teorin blir

aldrig betungande, såväl en nybörjarstudent som den intresserade allmänheten torde få behållning av de analytiska resonemangen. Genom ANT hamnar fokus på hummern som aktant och vad den *gör* i de olika kontexterna. Återkommande är de översättningar och transformationer som hummern är inbegripen i. Hummern används för att kommunicera (och sälja) status, lyx, sex, nationell identitet och autentiska turistdestinationer. På etnologiskt vis är det den kultiverade hummern som studeras utifrån de sociala och kulturella kontexter djuret befunnits eller placerats i och därmed den mening som hummern tillskrivs. Som Ekström lyfter så kan hummerns kulturhistoria endast skrivas ur ett mänskligt perspektiv. Därmed blir omslagets inledande frågor centrala: "Var slutar en hummer? Och var börjar en människa?" Genom hummern får läsaren nya perspektiv på människan.

För att återgå till metodologin så har boken vissa metodologiska ramar. Berättelserna om hummern kommer oftast från text- och bildkällor. (En mer utförlig metoddiskussion med fokus på hummern i arkivet återfinns i *Kulturhistoria. En etnologisk metodbok*. Lars-Eric Jönsson & Fredrik Nilsson (red.) 2017.) Fiskarna, kockarna och konsumenterna som idag interagerar med hummern anas men det är inte deras röster som hamnar i centrum. Nu är förvisso detta inte primärt en intervju- eller observationsstudie, det är hummern och inte människan som är utgångspunkten. Emellanåt saknar jag dock den nutida hummerkonsumentens perspektiv. Hur tar sig hummern från fiskaren till köket, från kockboken ner i hemmets gryta, eller från restaurangmenyn till gästens tallrik? Vad gör hummern i förflyttningens mellanrum? Vad är sig likt och annorlunda från greveparet von Hallwyls och Nobelfestens dukade bord?

En viktig poäng som Ekström gör är att hummerns kulturhistoria fortfarande är i görande. Hur framtidens hummer ser ut är således ännu ett oskrivet blad, Ekström spekulerar inte. Istället visar han hur hummern och

hummerekonomin över tid transformerats, exempelvis från fiskenäring till upplevelse-industri och från kunglig lyx till nationell matkultur, från bråd död i kokböcker till djuretik. Hummern kommer sannolikt fortsätta att förändras. Här nuddas hållbarhetsfrågor, exempelvis om överfiske, och i essän om hummern på Nobelmiddagen sammankopplas hummern med föreställningar om ekologisk hållbarhet och närproducerad mat. I Världsnaturfondens fiskeguide (<https://fiskguiden.wwf.se/blog/fiskar/krafta/> hämtad 2021-01-18) får emellertid det svenska hummerfisket med tinor vid Kattegatt och Skagerrak gult ljus, en uppmaning till försiktighet, medan den importerade amerikanska hummern får grönt ljus. Hummerns existens och framtid är inte konfliktfri. Spänningsfältet med konkurrerande föreställningar om hummerns hållbarhet hade med fördel kunnat fördjupas något mer.

Som läsare blir jag också nyfiken på ifall det finns platser och sammanhang där hummern inte har tillträde, till exempel på skaldjursallergikerns tallrik, där dess förmåga att agera begränsas eller förändras. Finns det tillfällen där den tar mindre anspråk, har en mer ödmjuk eller osynlig närvaro? Å andra sidan, är det kanske just hummerns anspråkslöshet som Ekström greppar tag i och synliggör när han visar på dess (ofta symboliska) närvaro. En bok kan givetvis inte beröra alla frågor, att få läsaren att fortsätta reflektera och fundera över relationen mellan hummern och människan är i sig ett viktigt bidrag.

Hur tog sig då studenterna an *Humrarna och evigheten*? Med tidigare bakgrunder från studier inom gastronomi, naturvetenskap och dietik, väcktes en förundran kring hummerns förekomst på så många ställen. Det var engagerade litteraturseminarier. Några studenter ställde sig frågande till kopplingen mellan hummern och sexualiteten, som för dem var något nytt och främmande. Vilket måhända

stärker just hur hummerns betydelse är starkt kopplad till social och materiell kontext, utanför detta sammanhang är tolkningen en annan. Boken var även en ögonöppnare för hur mat är mycket mer än endast föda då den på ett pedagogiskt vis synliggör hur hummer är kultur. Ekströms studie handlar förvisso främst om djuret hummer som råkat hamna på tallriken (och på flera andra ställen), inte primärt som gastronomiskt fenomen. Bokens relevans och tillämpbarhet indikerar en stor bredd. I kontexten av gastronomisk utbildning är den en smaklig introduktion till kulturanalytiska och kulturhistoriska metoder och perspektiv.

Slutligen vill jag framhålla hur Simon Ekström lyckas förmedla den nyfikenhet och engagemang som författaren själv tycks ha drivits av i forskningsprocessen. Personligen påminns jag om A-kursen i etnologi, när jag väl testat de kulturanalytiska glasögonen framträdde nya konturer och perspektiv hela tiden. Plötsligt ser jag själv humrar på nya ställen, som på ölburken nämnd inledningsvis, där den ter sig både oväntad och självklar. Den kalejdoskopiska metoden indikerar att det finns flera populationer av humrar – och för den delen av vaktlar, nypon och kaffepaket – för läsaren att upptäcka och förhoppningsvis inspireras till att vilja undersöka.

Matilda Marshall, Örebro

Movement of Knowledge. Medical humanities perspectives on medicine, science, and experience. Kristofer Hansson & Rachel Irwin (red.). Nordic Academic Press, Lund 2020. 263 s. ISBN 978-91-88909-34-3.

Genom åren har jag flera gånger fått förtroendet att recensera böcker, antologier och avhandlingar skrivna av forskare knutna till forskargruppen Cultural Studies Group of Neuroscience. Deras arbete har stärkt mig i övertygelsen, dels om att den bästa och vik-

tigaste kunskapen uppstår i möten över vetenskapliga gränser mellan forskare från olika discipliner, dels hur angelägen och viktig humanvetenskaplig forskning är.

Forskning tar tid och kan därför per definition aldrig vara dagsaktuell, men ibland stämmer publiceringar nästan kusligt väl i tid. När artiklarna författades hade ingen av forskarna rimligtvis någon aning om corona och den pandemi som vi när denna recension skrivs är mitt uppe i, vilket gör innehållet i boken (även om det inte handlar om virus) än mer intressant och angeläget. Inte minst alla hobbyepidemiologer som (förhoppningsvis) läser den får något att tänka på. Både de enskilda studierna, boken som helhet och forskargruppens samlade gärning, är angelägna att ta del av, både för forskare, politiker och allmänhet. Jag ser boken som ett viktigt verktyg i kampen för en rimligare syn på kunskap än den som idag sprids via debattartiklar och på sociala nätverk, som riskerar utarma det intellektuella samtalet. Antologin *Movement of Knowledge* visar, liksom tidigare texter från forskargruppen, prov på etnologins styrka.

Kulturell förändring och kunskapsproduktion i olika typer av möten och mellanrum utgör antologins röda tråd. I några av artiklarna riktas blicken mot vad som händer när kvantitativ metod och positivistisk kunskapsyn möter kvalitativ och hermeneutisk dito. Andra artiklar undersöker spridningen av och möten mellan akademisk kunskap och såväl patienters som allmänhetens uppfattningar om diagnoser, sjukdomar och mediciner. Även om alla texter i boken bygger på forskningsprojekt är detta något helt annat än en pliktskyldig avrapportering.

Antologin är uppdelad i fyra delar och innehåller nio artiklar. Del ett: "Medical knowledge and the political" handlar om relationen eller kanske snarare spelet mellan forskare, politiker och allmänheten, och hur kunskapen påverkas på olika sätt och från olika håll.

"Prenatal diagnosis. The co-production of

knowledge and values in medical research and public debate" (Anna Tunlind). Här handlar det om hur medicinsk kunskap, om delar och aspekter av kroppen, ända ner på molekyl-nivå, påverkar samhällets normer i allmänhet och synen på fosterdiagnostik i synnerhet, men också om hur forskningen förändras av allmänhetens uppfattningar. Fokus i studien ligger på hur kunskap uppstår i samverkan mellan olika aktörer, vilket är viktigt eftersom oroväckande många idag ser kultur som något ovidkommande som går att hålla utanför forskningen.

"The objects of global health policy. Turning knowledge into evidence at the World Health Organisation" (Rachel Irwin), handlar om synen på och användningen av evidensbaserad kunskap i arbetet med policys rörande marknadsföring av bröstmjölksersättning. Å ena sidan är UNICEF/WHO en organisation som förväntas bygga sina rekommendationer på noggranna studier av forskningsläget, å andra sidan är det en politisk organisation bestående av 194 medlemsländer som måste vara överens om besluten som tas, vilket gör att rekommendationerna oundvikligen också påverkas av olika samhällsintressen och politiska hänsyn. Studien handlar om hur kunskap används i utarbetandet av rekommendationer, men också om vad som räknas som kunskap, samt hur ansvariga tänker och agerar när det saknas kunskap samtidigt som det finns krav på tydliga rekommendationer.

Del två: "Circulating and sharing medical knowledge" handlar om hur medicinsk kunskap cirkulerar och delas mellan forskare och mellan vetenskapen och det omgivande samhället.

"Sharing knowledge. Neuroscience and the circulation of medical knowledge" (Åsa Alftberg) presenterar en analys av hur forskare inom fältet neurobiologi reflekterar över sin syn på, relation till och spridningen av resultatet av sina studier i forskarsamhället. Ibland anses det problematiskt att dela (vissa typer av resultat) och i andra fall är det en fjä-

der i hatten för forskaren och den grupp hen tillhör. Med utgångspunkt i insikterna om hur forskare resonerar visar författaren hur komplex frågan om spridning av kunskap är. All kunskap cirkuleras inte ens inom forskargemenskapen, annan kunskap blir inaktuell och kunskap ”läcker” även från forskargrupper och vetenskapliga discipliner ut till andra grupper i samhället som inte alltid tolkar och använder kunskapen i enlighet med vetenskapliga principer.

”Press releases as medical knowledge. Making news and identification in medical research” (Karolina Lindh). Här handlar det också om spridning av (vissa) forskningsresultat, men fokus i denna artikel är på pressmeddelanden och vad som händer med kunskapen när den lämnar labbet. Undersökningen handlar om vilka mått och steg som vidtas av dem som skriver pressmeddelandena, vilket oftast inte är forskarna själva utan kommunikationsansvariga på institutet och universitetet. Kunskap förmedlas aldrig i ren form från laboratorier till allmänheten, och därför är förståelsen för vad som lyfts fram, hur informationen förpackas och vilka hänsyn som tas i förhandlingarna mellan olika aktörer som föregår publiceringen av pressmeddelandena, viktig.

Del tre ”Co-creating of medical knowledge” fokuserar på olika aspekter av samproduktion av kunskap.

”The ethical tool of informed consent. How mutual trust is co-produced through entanglements and disentanglements of the body” (Marcus Idvall). Denna artikel handlar om arbetet med och även användningen av informerat samtycke i vetenskapliga studier av Parkinsons sjukdom. Fokus ligger på hur ömsesidigt förtroende mellan forskare och patient byggs upp eller förhandlas fram och hur relationen mellan parterna påverkar utvecklingen av kunskap om sjukdomen. Liksom i många andra artiklar i antologin används begreppet samproduktion för att förstå kunskapsutveckling, här med utgångspunkt i för-

troendet som uppstår och förändras genom förhandling och omförhandling, både före, efter och under forskningsprojektet. Det visar sig att kunskap inte bara överförs från forskare till patient (och vidare till allmänheten), den växer snarare fram i dialog mellan parterna som möts i forskningsprojektet, inte minst genom deras respektive förväntningar på varandra, där det bräckliga förtroendet spelar en viktig roll.

”The co-creation of situated knowledge. Facilitating the implementation of care models in hospital-based home care” (Kristofer Hansson, Gabriella Nilsson och Irén Tiberg). I denna artikel diskuteras samproduktion av kunskap med utgångspunkt i begreppet evidensbaserad vård, som visar sig påverka synen på verkligheten och uppfattningen om vilka metoder som ska användas och hur man ska tolka begrepp som sjukvård, patient och så vidare. Analysen handlar om vad som händer när ett begrepp som evidensbaserad vård används för att beskriva en komplex verklighet. Fokus riktas mot mötet mellan nya evidensbaserade vårdpraktiker och äldre erfarenhetsbaserad kunskap som präglar vardagen på avdelningarna. Syftet med och behållningen av artikeln är att visa hur man kan använda etnografiska metoder för att underlätta och förbättra implementeringen av ny kunskap i olika verksamheter. Det borde vara självklart, men är det inte, att kunskap är situerad och påverkas av alla som använder den.

Del fyra: ”Knowledge in everyday experience” handlar om mötet mellan vetenskaplig kunskap och vardaglig erfarenhet.

”A number in circulation. HbA1c as standardized knowledge in diabetes care” (Kristofer Hansson). Här undersöks behandlingen av diabetes och fokus riktas mot den ”siffermagi” som sättet att presentera kunskap om olika metoders effektivitet ger upphov till. Siffran 52 visar sig vara ett närmast magiskt tal i dessa sammanhang, vilket påverkar synen på behandlingar och dess resultat samt riktlinjerna för hur man bör leva som diabe-

tiker. 52 uppfattas inte bara som en representation av ett värde utan snarast som en aktör i eget namn, som upprättar relationer mellan vårdtagare och sjukhuspersonal. Siffran 52 uppvisar ett slags agens och påverkar både patienter och läkare samt banar väg för mer kvantifieringar, mätningar och standarder i sjukvården, vilket blir ännu en påminnelse om hur viktig kulturvetenskapen är.

”Knowledge worlds apart. Aesthetic experience as an epistemological boundary object” (Max Liljefors). Antologin består inte bara av rapporteringar från olika projekt som liknar varandra. Det finns en stor bredd i såväl syftesformuleringar som fokus och metodval, vilket blir särskilt tydligt i denna artikel som handlar om användningen av konstupplevelser som ett slags gränsobjekt. Empirin är hämtad från en utställning riktad till patienter med Parkinson, där de genom att studera konst fick möjlighet att öva upp sin kroppsmedvetenhet. Det visar sig att förståelsen för hälsa och sjukdom förändras i mötet med konst och att denna aspekt är viktig att beakta i behandlingen. Metoden som används i projektet beskrivs utförligt i ord och bild i ett informativt och värdefullt appendix som bifogats.

”Medicines in the grey market. A socio-cultural analysis of individual agency” (Rui Liu och Susanne Lundin). Antologin avslutas med en artikel som handlar om hur relationen mellan läkare och patient förändras när handeln med mediciner allt mer flyttas till (mer eller mindre legala sidor på) nätet. Dialogen mellan läkare och patient som tidigare var hierarkisk blir idag allt mer horisontell när allt fler patienter söker både mediciner och kunskap om sjukdomar på olika sajter på nätet. Förståelsen för sjukdom uppstår idag inte bara i mötet med läkare utan även och i minst lika hög grad via diskussioner med andra människor. En viktig poäng som diskuteras i artikeln är att denna förändring inte bara beror på digitaliseringen av samhället, den går även att härleda till nyliberala reformer som

förändrat vården och synen på patienten.

Samtliga artiklar i antologin relaterar på ett eller annat sätt till socialkonstruktivism, vilket är ett begrepp som vissa reagerar negativt på, men eftersom ingen av forskarna är relativister blir antologin ett föredömligt exempel på hur konstruktivt kritisk forskning kan bidra både med kunskap och till ökad förståelse för såväl vetenskaplighet i allmänhet som humanioras betydelse och medicinsk antropologi i synnerhet. Teorin som i många postmodernistiskt influerade texter tenderar att ta överhanden är här mycket väl integrerad och kommer verkligen till användning i tolkningen av den mångfacetterade och rika empirin. Genom att många författare använder samma teoretiker, bland andra Annemarie Mol och Sheila Jasanoff, i olika sammanhang, fördjupas förståelsen för analysverktygen på ett bra sätt, och bidrar även till intrycket att detta inte bara är en samling artiklar utan en väl integrerad helhet där värdet överskrider summan av delarna med råge.

Efter att USAs tidigare president Donald Trump lanserade begreppet alternativa fakta har det blivit ännu viktigare att förståelsen för kunskapens natur och vetenskapens möjligheter (och begränsningar) sprids brett i samhället. Delar av debatten om forskning är idag problematiskt nog många gånger antiintellektuell och i vissa fall till och med kunskapsignorant, så även inom akademien finns behov av kunskap om och förståelse för kulturforskningens särart och värde. Antologin ser jag som ett föredömligt stringent, pedagogiskt och värdefullt bidrag till arbetet med att återupprätta vetenskapligheten och det intellektuella samtalet om kunskap. Antologin förtjänar verkligen att spridas, inte bara för att den är synnerligen välskriven, utan även för att författarna visar prov på utvecklad kritisk förmåga och bildning.

Det torde ha framgått att jag uppskattar boken, och det gör jag verkligen. Den enda kritik jag har handlar om att detta är ännu en text på engelska. Det är ju vad som krävs för

att meritera sig idag, och texterna har absolut ett värde även utanför den begränsade svenska kontexten, men jag oroas över vad som händer med etnologin när den suggs upp i det globaliserade fältet Cultural Studies. Det borde finnas utrymme för texter på svenska. Om inte etnologins företrädare skriver (även på svenska) finns en uppenbar risk att ämnet förtvinar och det innebär att kunskap som är specifik för svenska förhållanden inte når dem som behöver den. Det är dock egentligen ingen kritik mot antologin och dess innehåll, men det är ändå värt att reflektera över.

Eddy Nehls, *Lerum*

Erik Zillén: *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet. En genrehistorisk studie*. Makadam förlag, Göteborg/Stockholm 2020. 672 s., ill. ISBN978-91-7061-298-5.

Fabler har på senare tid inte varit mycket centrala i den folkloristiska forskningen i Norden. Därför är det särskilt glädjande att litteraturhistorikern Erik Zillén nyligen utkommit med en nästan sjuhundrasidig monografi om den genren.

Som titeln säger handlar boken om hur fabler brukats under tidigmodern tid i Sverige. Eftersom boken genomgående är mycket systematisk lämnas ingenting åt slumpen utan varje begrepp belyses och förklaras ur flera olika synvinklar. Så ock *fabel*, *bruk*, *tidigmodern* och *Sverige*.

Ofta lär man sig att fabler karaktäriseras av att aktörerna utgörs av antropomorferade djur. Zillén presenterar några definitioner av begreppet och har alla skäl att ifrågasätta påståendet om de förmänskligade protagonisterna då det visar sig att dessa visserligen mycket ofta förekommer men inte alltid är de enda människoliknande agerande varelserna i genren. Han löser problemet med definition och avgränsning praktiskt på två sätt: dels

räknar han bara med de fabler som går tillbaka på Aisopos tvåtusen år gamla samling, dels behandlar han bara sådana berättelser som av sina författare eller utgivare kallats fabler eller där titeln innehåller ord som hänför sig till Aisopos eller avledningar av namnet. Detta avgörande är klokt för med tanke på att boken handlar om bruket av fablerna måste man särskilt beakta de texter som brukarna själva uppfattat som fabler.

I samband med definitionerna av *fabel* diskuteras också genrebegreppet. Här framträder författarens litteraturhistoriska bakgrund, men han är så pass öppen för andra forskningsgrenar att han kort också redogör för det folkloristiska synsätt som en gång rådde ganska enväldigt – och som nu igen inspirerar till nya upptäckter. Begreppet *bruk* är givetvis centralt i boken. Det är ju bruket av ordet *fabel* som avgör om en text överhuvudtaget är en fabel. Zillén kommer efter en noggrann granskning av flera undersökningar av genren fram till att han hittar tre bruksarenor där den är central, nämligen i språkdidaktiska, moralpedagogiska och exemplumretoriska situationer. Denna tredelning av bruksarenan strukturerar hela hans studie. Genom detta synsätt kommer han in på betydelsen av att bygga upp en historisk kontext kring dessa berättelser. Boken blir därför genomgående en bred kulturhistorisk och bildningshistorisk skildring, inte bara av Sverige under den tidigmoderna tiden utan av hela Europa, från den klassiska grekiska traditionen framöver. Den genomgående uppgiften för boken blir alltså att besvara frågorna var och varför fabler brukas.

Tidigmodern är naturligtvis en inexakt tidsbestämmelse, men också här går författaren igenom flera relevanta historiska undersökningar och bestämmer sig till slut framt för att han, i enlighet med många av sina kollegor, för Sveriges del kommer att räkna med perioden 1500–1800. Också detta stämmer överens med det bokens titel lovar trots att begreppet i andra stater kan omfatta en annorlunda

sammansatt epok. Till och med begreppet *Sverige* problematiseras och kräver en klar avgränsning. Det framgår att Zillén med det begreppet omfattar det geografiska område som under tidigmoderniteten utgjorde Sverige, vilket betyder att delar av det vi i dag kallar Baltikum och Finland också behandlas.

Avsnittet om den språkdiraktiska bruksarenan bygger i stor utsträckning på svenska skolordningar. Skolordningarna täcker perioden 1571–1724 och man konstaterar att fabler utgavs i särskilda samlingar ämnade just för skolan. Läsningen var obligatorisk och med hjälp av fablerna som övningstexter lärde sig pojkar det främmande språkets grunder, ordförråd och grammatik. Läsaren får också veta något om hur själva didaktiken gick till med lärarens och elevernas olika insatser i form av presentationer och upprepningar. Grekiska, latin, franska, tyska och engelska passerar revy i exemplen som hämtats i olika utgåvor som baserats på Aisopos verk och återgivits i varianter av dem. Inte bara det främmande språket tjänade som mål för denna fabelbaserade undervisning. Också kristen moral och kännedom om omvärlden skulle nötas in med hjälp av dem. Meningen var att pojkar skulle kultiveras, nämligen fjärras från det djuriska, och så bli det som Gud hade ämnat dem att vara. För att visa detta övergripande men inte alltid klart uttryckta mål med fabelläsningen introducerar Zillén läsaren i idéhistoria och filosofi rörande människans livsideal för olika tider i olika länder och underbygger så sitt resonemang. Förändringar över tid och rum presenteras detaljerat och i synnerhet både Martin Luthers och Philipp Melancthons insatser behandlas som bakgrund till det budskap de svenska skolorna ville föra ut till sina elever.

Zillén konstaterar att det som står i skolordningarna är en sak medan det som görs i praktiken är en annan. Lyckligtvis har han tillgång till några dokument som på något sätt demonstrerar användningen av fabler i vardagen. Läraren Johan Wellander har läm-

nat efter sig en beskrivning av hur de aisopiska fablerna användes i hans vardag (1757), Christina Rosenhane var inte särskilt bra i franska, kan man konstatera när man ser hennes övningshäfte med försök att referera en fabel med alla lärarens strykningar och rättelser (1650-talet) och Eric Eklund gav ut en utförlig tvåspråkig lärobok för självstudier i franska, där fablerna var övningsmaterial och där det framgår på vilket sätt man kunde följa svenskan och franskan parallellt (1744). Erik Zillén har gjort ett mycket noggrant arkivarbete.

Genomgången av den pedagogiskt-didaktiska användningen av fabler visar att dessa fabelsamlingar uttrycker en tid av centralisering eftersom de var obligatoriska i skolor över hela landet. Bruket uppvisar dessutom kontinuitet och enhetlighet. Då språkinläringen var det viktigaste blev det nödvändigt att lära sig att förändra språkdräkten enligt behov av nya inlärningsmål (grammatik). Texterna var korta och stringenta men inte statiska. Slutligen skulle de förbättra skolpojkar minne, något som på den tiden var ett värde i sig.

Den moralpedagogiska bruksarenan karaktäriseras enligt Zillén av inriktningen på bruk, nytta och betydelse. I bruket av dem framgick det samtida patriarkala samhällets relation mellan överhet och underlydande. Målet var att fostra till förmågan att skilja mellan dygd och last, som fram till de sista decennierna av den undersökta perioden inte ifrågasattes och denna fostran skulle ske med ett kristet förtecken. För att nå ut med detta budskap blev det viktigt att fabelsamlingarna var tryckta på folkspråk och de innehöll ofta, i motsats till dem som gavs ut för skolbruk, också paratexter, av typen företal, anmärkningar, motton eller annat sådant där den rätta moralen underströks. Zillén konstaterar att fablerna inte bara fungerade som texter utan att de dessutom var bärare, vehikler, av moraliska budskap. Denna funktion hos fablerna påminner om en liknande funktion hos ordspråk, som också kan användas i helt olika sammanhang

och tolkas på helt olika sätt beroende på det situationella behovet. En längre utläggning om samtidens dygder och laster klarlägger detta.

Fablerna avslutas ofta med epimythier, eller ”förnuftsord”, sensmoral, som förklarar hur man borde förstå fabeln och omsätta dess innehåll i praktiken. I dem, visar Zillén, att dygderna enligt gällande pedagogiska ideal ofta får stå tillbaka för lasterna, som betonas som varnande exempel för hur man inte borde leva. Det framgår att ett och samma epimythion, liksom själva fabeln, kunde tolkas på flera olika sätt i enlighet med vad som just behövdes. Fabeln innehöll ett ärende som det var nödvändigt att tolka och blotta så att det moraliska budskapet dominerade. Så har man under olika tider sett olika för samhälle och individ betydelsefulla element i dem. Därför tolkas fablerna under Luthers tid som dokument om gudsnärvaro, samhällsordning och den patriarkala auktoriteten, kort sagt, förnuft och ordning, medan de i andra sammanhang betonar annat, såsom samtidsaktuella fenomen, korruption eller näringstillstånd. Fabler på svenska trycktes i samlingar men också som enskilda texter i periodika, och nådde så ut till stora mängder av läsare. Man kan hävda att fablerna tidvis var en samhällskraft att räkna med.

Den exemplumretoriska bruksarenan får Zillén att först behandla genren exempla, som fungerar så att berättelserna hjälper åhöraren/läsaren eller berättaren/skribenten att argumentera för sin sak genom att påminna om en fabelsituation som är analog med den som hen just upplever. Detta retoriska grepp var välkänt sedan antiken och läsaren förs på en resa genom historien för att få se hur synen på retorik förändrats från att den först betraktats som en nödvändig konst i talet till en försumbar komponent i muntlig kommunikation. (Idag uppfattas retorik ofta som tomt prat!) Zillén kommer fram till att exemplumretorik användes mycket flitigt, att exempla i fabelform förekom generöst. Också på denna

arena kunde fablerna tolkas enligt behov, de var plastiska, säger Zillén. De kunde införas som imitationer i en talakt men också användas som kontraster till den aktuella situationen för att ytterligare klarlägga dess svagheter. Genom att fablerna ständigt upprepades gav de brukarna en föreställning om att existensen var konstant, det var bara att fortsätta i de gamla moraliska spåren så blev människan det hon var ämnad att bli.

I Zilléns verk undersöks också en anonym biografi över Aisopos – om vilken man inte är helt säker på att han har existerat. Men framför allt undersöker Zillén varför denna typ av diktning överhuvudtaget behöver föras med en upphovsman. Aisopos framställs som en vanskapt man med djuriska drag, men uppfattas också som en djurens konung och detta sägs ha varit en förutsättning för hans status som fabelskapare. Han hade erfarenhet av många olika världar.

Fablerna blev med tiden estetiserade. Jean de La Fontaine startade, enligt Zillén, denna process 1668. Han befriade fablerna från deras moralundervisande funktion genom att införa ironi i dem. Dessutom skrev han fablerna på vers, sensmoralen saknas ofta och de försågs med många detaljer. De blev snarast underhållande läsning. Zillén visar med den kända texten om syrsan och myran hur denna förändring genomfördes, hur en fabel som länge uppfattats som en text till förmån för flit, arbetsamhet, sparande och framtidsplanering nu genom förändringar i samhället ifrågasattes till förmån för syrsan och dess konstnärlighet, frihet och livsglädje. La Fontaines fabler spreds vida genom att de infördes i tidningar, tidskrifter, kalendrar och andra liknande publikationer. Enbart skolundervisningen var ett förgånget stadium.

La Fontaine var inte den enda som utvecklade Aisopos verk. Han följdes av många och Zillén går närmare in på främst Antoine Houdart de La Motte, som ytterligare förlängde fablerna med prologer och epiloger som visade hur man kunde tolka texterna. I

Sverige utelämnade man dock både företal och efterskrifter, fabelns handling blev i stället det viktigaste. Efter La Motte blev det mode att författa nya fabler. En av dem som här bör nämnas är finländaren Jacob Tengström som publicerade sig i Åbo Tidningar och anses vara en av de första som åstadkommit pedagogiska fabler för barn på svenska (inte att förväxla med didaktiska fabler). Fabler kunde skrivas på vers och på prosa, vara illustrerade eller inte, ha hög kvalitet eller vara pekoralistiska. Fablerna utgjorde en populär genre på grund av sin karaktär av elastiska berättelser som kunde fyllas med olika gestalter och händelser och tolkas på för ögonblicket relevanta sätt, men blev just därför också en utsatt genre. De hade under slutet av den tidigmoderna tiden inte mycket med Aisopos eller hans närmaste efterföljare att göra och Zillén visar hur genren så småningom genomgick en inflation, försämrades på alla områden för att så småningom minska kraftigt i betydelse. Ett längre kapitel om hur fablerna i Sverige reproducerades som enskilda texter och i samlingsvolymer avslutar avsnittet om fabelbrukets modernisering.

Författaren ställer till slut frågan om fabeln är en förbrukad genre och besvarar frågan med ett nej. Visserligen genomlevde den en kraftig nedgång under den tidigmoderna tidens slut men ingen kan förneka att liknande mekanismer som styrde den klassiska fabeln återfinns idag men i nya medier. Fablerna är fortfarande ett allmångods som gör att man kan alludera på dem i tal och skrift och bli förstådd, kanske inte minst för att så många av de avslutande visdomsorden har fått proverbial form. Och inom barnlitteraturen har både talande föremål och icke-mänskliga varelser i moralnormerande texter sin givna plats.

Boken avslutas med sammanfattningar på engelska, tyska och franska, den omfattar en mycket lång litteraturlista och flera register.

Fabelbruk i svensk tidigmodernitet är intres-

sant läsning. Dels är den mycket väl och klart strukturerad – det vore ingen konst att rita ett tydligt flödesschema över innehållet. Dels är den mycket innehållsrik. Det finns stora linjer som berör hela Europas historia från antiken till nutid. Det finns också tillräckligt med detaljer som behövs för att läsaren ska förstå hur de långa linjerna är sammansatta. Boken innehåller många belysande exempel och den har ett utomordentligt gott språk. Den ökar kännedomen främst om fablerna men inte mindre om europeisk och i synnerhet svensk disciplineringshistoria. Den rekommenderas varmt, men den kräver en lång sammanhängande läsningstid för den som ger sig i kast med denna tegelsten.

Ulrika Wolf-Knuts, Åbo

Annika Sandén, *Fröjdelekar: Glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid*. Atlantis, Stockholm 2020. 423 s., ill. ISBN 978-91-2716-719-3.

Som etnobiolog och kulturforskare har jag ofta fascinerats av de uppgifter rörande ungdomars upptåg och sammanparningslekar med växtinslag som jag stött på i källmaterial från 1600-talet. Inte kännetecknas dessa lekar, ibland med amorösa inslag, av den tidsanda som brukar förknippas med stormaktstiden, tvärtom. I allmänhet beskrivs ju den som en glädjelös tid, där ett sinistert samhällsklimat, ständiga missväxter, återkommande svältperioder, utskrivningar och de återkommande krigen tyngde tillvaron. Dessutom utmärktes 1600-talet av en luthersk ortodoxi där Guds lag skulle tolkas strängt och som inte tycks ha gett utrymme för så mycket att glädjas åt. Ändå roade sig ungdomar vid olika livscykel- och årsfester med allehanda danser, lekar och upptåg, för att inte tala om att kurtisera (ofta med hjälp av väldoftande växter), som bejakade livets sinnliga sidor, hade ett visst utrymme. En forskare som satt sig före

att studera vardagsnära förhållanden i 1600-talets Sverige med fokus på bondeallmogens levnadsvillkor, vanor, normer och så vidare är historikern Annika Sandén, som i flera böcker hunnit nyansera den schablonmässiga bild av 1600-talets samhälle som varit gängse. Föreliggande innehållsrika volym emanerar från ett forskningsprojekt rörande lust, lek och spel under svensk stormaktstid, och jävar definitivt bilder av tillvaron som så jämmerlig som den ofta framställs i böcker och populärschildringar. Folkliga nöjen i form av lekar, spel och allehanda upptåg har hittills mest studerats av etnologer, då mer fokuserade på senare tider, men under senare år har några kulturhistoriskt orienterade historiker beaktat lekfulla aspekter av livet i 1600-talets Sverige. Sandén nämner studier av charivariska upptåg, dans och karnevalskultur samt i kyrkliga sammanhang.

En studie av i synnerhet ungdomars och unga vuxnas lekar, spel och olika upptåg måste av nödvändighet bygga på strödda notiser, vilka Sandén på ett metodiskt sätt samlat med stor framgång. De värmlandsbaserade prästerna Per Gyllenius och Erland Hofsten har därvidlag erbjudit rikligt med empiri. Med utgångspunkt i dessa notiser och längs en tänkt människas livsväg spårar hon glädjens lekar i svensk tidigmodern historia, som syftet så fint formuleras. Människor tycker om att ha kul, och det hade man uppenbarligen också på 1600-talet och man hade det i samspel med andra. Det är uppenbarligen något fundamentalt i mänsklig kultur.

I första kapitlet avhandlar Sandén bondbarnen och deras lekar. Fanns det överhuvudtaget utrymme för lek och glädje i deras tillvaro? Vad lekte man? Leksakerna var ofta desamma som förekom ännu i mannaminne med bollar, enkla träföremål, barkbåtar med mera. Man lekte gärna rollspel, exempelvis bröllopslekar. Barnen skulle lära sig bondesamhällets sysslor, men samtidigt som de gjorde det fanns utrymme att roa sig. Unga vallhjon kunde exempelvis göra ristningar på berghäl-

lar. Bevarade sådana från Bergslagen avslöjar inte bara förpubertala ekivoka motiv, utan också spelplaner (hoppa hage) och brädspel. Avrättningslekar, som barnen kunde sysselsätta sig med vittnar om den kusliga samhällsanda de levde i. Bus i kyrkan var uppenbarligen inte ovanligt. Pojkar hade sina hyss redan då. Snöbollskastning förekom förstås, men skulle inte ske på begravningsplatsen. Inte heller trädklätrring. Men då det hände gav det nedslag i källmaterialet. Ungdomstiden bjöd på andra nöjen. När barnen vuxit till sig tog de större del i vardagens sysslor och obligationer. Men fanns det utrymme för dem att leka? Med puberteten kom också behovet för ungdomarna att finna möjligheter att träffas och umgås. Hur sökte sig de unga samman? Här fanns fröjdelekarna, glada och livsbejakande. Årstidslekar som majfester och midsommarfester var betydelsefulla för ungdomarna. Midsommartidens blomsterglädje gav upphov till olika upptåg. De började närma sig giftermålsåldern, men var ännu inte helt vuxna. Pojkar kom att organisera sig i ynglingalag, flickorna kanske på motsvarande sätt, men därom vet vi mindre. Här och var förekom att dessa tonåringar klädde sig i utmärkande plagg, ett slags stormaktstida ungdomsmoden antyds. Här har överheten och kyrkan allt oftare behov av att kontrollera allmogeungdomarna. Kyrkoledningar kunde ondgöra sig över frisyrer och olika klädattribut som ungdomarna föredrog. För att inte tala om alla danslekar som utmanade kyrkans normer. Ungdomarna möttes i lek- och vakstugor.

Nästa avsnitt avhandlar nattfrierier och andra former av parbildning med många exempel. Därefter följer ett avsnitt om bröllopsfester och vissa jordbruksfester. Den empiriska genomgången avslutas med ett kapitel där de glädjeämnen och nöjen som stod till buds i bylivet för de vuxna analyseras. Dit hörde firandet av barnens födelse, musiken och andakten i kyrkan, och inte minst marknadsanknutna fester. Kapiteln flödar av exempel i denna mycket välmatade bok.

Sammanfattningsvis kan sägas att Annika Sandéns bok är en välskriven studie av ett fascinerande ämne som sällan beaktats i historiskrivningen. Roligt med en författare som kan hantera en så stor datamängd och samtidigt skriva läsbart, utan att i onödan tynga framställningen med efemära facktermer och tidsbundna floskler som ofta utmärker nutidens framställningar. Boken är en njutning att läsa. Sandén har använt sig av ett brett och varierat källmaterial för att analysera en komplex och lite svårfångad aspekt av människans tillvaro. Litteraturförteckningen är utförlig. Boken har ett detaljerat register. Illustrationerna är få och tillför därmed inget. Men Sebastian Wadsted har formgivit och gett boken ett tilltalande yttre. Homo ludens, 'den lekande människan', som den nederländske kulturhistorikern Johan Huizinga kallade henne, fanns givetvis också under stormaktstiden. Vår bild av det stormakts-tida Sverige som ett svårmodets tid nyanseras rejält. Det är en bok som förtjänar att läsas av många. Hoppas den inspirerar till fler kulturhistoriska framställningar.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Spelmansböcker i Norden. Perspektiv på handskrivna notböcker. Märta Ramsten, Mathias Boström, Karin L. Eriksson, Magnus Gustavsson (red.). Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur i samarbete med Smålands Musikarkiv/Musik i Syd, Uppsala/Växjö 2019. 233 s., ill. ISBN 978-91-87403-35-4.

I denna antologi behandlas *handskrivna notböcker* i en nordisk kontext, musikaliska dokument som löper från 1600-talet till en bit in på 1900-talet. De sju artiklarna stödjer sig på föredrag som hölls på en konferens anordnad den 21–23 november 2017 på Linnéuniversitetet i Växjö, ett evenemang

som även inrymde en festival där nordiska ensembler framförde musik ur just dessa notböcker, ofta benämnda *spelmansböcker*. Alla författarna i antologin har musikvetenskap som sitt forskningsfundament, tre verksamma i Sverige, två i Norge och en i Danmark. Publikationen visar en tydlig anknytning till de liknande antologierna *Samlade visor: Perspektiv på handskrivna visböcker* (2008) och *Tryckta visor: Perspektiv på skillingtryck som källmaterial* (2015), även dessa utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur (se och jämför recensioner av undertecknad i *RIG* 2009/3 respektive 2016/1).

I en inledning, som närmast är en artikel i sig, förbereder Mathias Boström de nästkommande artiklarna med att diskutera begreppet *spelmansbok*, ett ord som även förekommer i Danmark och Norge som *spillemandsbog* respektive *spelmansbok*. Begreppet anses kontroversiellt eftersom det bör betraktas som konstruerat i efterhand, följaktligen inget ord som de forna spelmännen själva lär ha använt för sina notböcker, vilka istället benämnde dem allenast "notbok" eller rätt och slätt "bok". *Spelmansbok* tycks alltså vara ett begrepp som uppstått eller spridits på 1900-talet, åtminstone i Sverige, eventuellt introducerat av den skånske musikern och folkmusikupptecknaren John Enninger (1844–1908). Begreppet säger därför måhända mer om de folkminnesforskare som inledningsvis betraktade notböckerna med sina romantiskt färgade glasögon, än de utövare som faktiskt använde dem. Under tiden ska det ha uppstått en avoghet i forskarvärlden avseende notböckernas källvärde. Böckerna bedömdes helt enkelt inte vara tillräckligt estetiskt intressanta av de forskare som ägnade sig åt att studera mer seriös musik, samtidigt för sofistikerade för de idealistiska filantroper som tagit ställning för det uppenbart "folkliga".

Jens Henrik Koudal skriver om notböcker i Danmark, om deras innehåll och funktion. Med utgångspunkt i böckernas praktiska begagnande, även genom samtida uttolkning

och utgivning av fonogram, lyfter författaren fram böckerna i ett särskilt förhållande till dans. Lika lite som Koudal vill beteckna en spelman som en gammal kusin från landet som representerar ett visst nationellt musikarv, vill han se musikuttrycken i notböckernas innehåll som särdeles självständiga. Därför förespråkar han ordet ”dansenodebog” som benämning på dylika böcker, även om han också observerar att de kan innehålla annat, såsom arior, militärsignaler och psalmer. Han förlägger notböckernas huvudsakliga funktion till att ha använts i sociala sammanhang och fäster inte lika stor vikt vid dem som presumtiva bevarandekällor av instrumentala uttryck, skapade eller utförda i mer obestämbara sammanhang. Det bevarade danska källmaterialet uppgår till omkring 1750 kända böcker, omkring 1100 arkiverade i Dansk Folkemindesamling i Köpenhamn. Koudal anger tidsperioden till 1700–1950 för Folkemindesamlingarnas del, varav majoriteten härrör från perioden 1850–1900. För övriga danska samlingar anges inget tydligt tidsspann. Många av böckerna anses bära spår av praktisk användning och i artikeln ställs den logiska följdfrågan: vem kunde läsa noter [i Danmark] på 1700- och 1800-talen? Bakgrunden till att notkunskapen växte i det danska musiksamhället förmodas vara komplex, men *Stadmusikantväsendet*, ett system som varade från 1600-talet och fram till mitten av 1800-talet, anges vara en viktig anledning. I början av 1800-talet förefaller många danska musiker fortfarande ha spelat på gehör, åtminstone på landsbygden. Notkunskapen växte dock alltmer bland den yngre spelmansgenerationen för att möta en ökad konkurrens och bättre hantera det växande inflödet av oprovade låttyper.

I den följande artikeln redogör Bjørn Aksdal för motsvarande sakläge i Norge. Han understryker den tes som Boström lyfter fram i inledningen, att även med utgångspunkt från norsk musikforskning har notböckerna ofta fallit mellan två forskningsdiscipliner, där

ingen av dem, åtminstone historiskt sett, varit speciellt intresserad av att närmare undersöka det tillgängliga materialet. Aksdal bedömer dock likafullt notböckerna som en värdefull resurs för att förstå musikhistorien och menar nog att synen på deras bristande källvärde är något överdrivet. På grund av det tidigare rådande ointresset i Norge tycks den mer riktade insamlingen av notböcker ha kommit igång sent, inte förrän långt in på 1900-talet. Det norska materialet lär också skilja sig något från exempelvis det svenska, i det att traditionella norska *spelmansböcker* – sådana som kan kopplas till en särskild bygd eller individuell spelman – inte dyker upp förrän långt in på 1800-talet. Aksdal verkar inte ägna sig åt att slösa rader på att föra någon kritisk diskussion om begrepp, utan tycks vara fullt tillfreds med att referera till benämningen *spelmansbok*. Vidare bedöms innehållet i de norska notböckerna presentera en god bild av vilka danstyper som var utbredda vid en viss tid, medan det på samma gång råder osäkerhet om musiken i böckerna verkligen blivit framförd, även om detta kan uppfattas som en motsägelse.

Därefter är det Magnus Gustavssons tur att reda ut notböckernas ställning i Sverige, i vart fall översiktligt i en nog så komplex artikel. Inledningsvis diskuteras – närmast rutinmässigt – begreppet *spelmansbok*. Gustavsson visar sig dock vara pragmatisk, att undersöka och forska om innehållet i böckerna tycks avgjort bättre än att vända och vrida på ett redan vedertaget begrepp, hur kontroversiellt det än må vara. Tidsperioden för de svenska böckerna sträcker sig från 1600-talet fram till slutet av 1880-talet och det beräknas existera minst 800 unika exemplar i svenska arkiv, bibliotek och privat ägo. 281 återfinns i *Folkmusikkommissionens* samlingar, varav drygt 60 bara i delsamlingen efter John Enninger. En stor del av noterna i böckerna kom även att publiceras i samlingsverket *Svenska låtar* (*SvL*). I artikeln behandlas böckernas repertoar, en större del ses som

dansmusik i form av polonäser (polskor), menuetter, kontradanser och kadrijer, och upphovsmännen bakom dem samt en del om melodiernas variationer och spridning. En särskilt tänkvärd artikel berör notböckernas anteckningar och signaturer, det vill säga inskriptioner som tillfogats av olika personer under böckernas användningstid. Böckerna bytte ju inte sällan ägare eller gick i arv. Gustavsson plockar i ett sådant sammanhang ut ett uttrycksfullt citat ur en notbok daterad till 1792. Boken ska ursprungligen ha tillhört en Magnus Theorin, vandrat vidare för att slutligen komma i den ansedda skånska spelmannen Ored Anderssons i Huaröd (1820–1910) ägo. I boken finns en notering som tolkas vara efter Ored, uttryckligen ditplådad med stora bokstäver någon gång på 1890-talet: ”Innehållet oanvändbart för denna tid.”

I en vid första anblicken väl avgränsad artikel undersöker sedan Eva Hov, åtminstone delvis *handskrivna notböcker* som tillhört kvinnor med koppling till Trondheim, närmare bestämt systrarna Ellen & Birgitta Schøller, deras yngre släkting Elisabeth Schøller och Mary Ann Allingham. Hovs ”arbetsform” är att sätta kontexten och människorna i centrum, där biografiska och lokalhistoriska upplysningar kan ge en djupare förståelse för notböckerna, även med hänsyn till att repertoaren i manuskripten förläggs till ett annat Europa än där Norge befinner sig vid tiden. Hovs angreppssätt är inte nytt i sig, de böcker som står i fokus bedöms redan vara behandlade i andra sammanhang, fast i förbigående eller från andra synvinklar. Strax slutar artikelns mer rationella avgränsning. Framöver blir det allt svårare att orientera sig på grund av ett konsekvent upprepande av historiska utvecklingar i både text och bild – förvisso ambitiöst, informationsrikt och konstnärligt, emellanåt skarpsinnigt – och där åtminstone undertecknad lätt villar bort sig runt släktforskningssturer i den norska terrängen. Den uppmärksamme kan likafullt komma fram till det antal manuskript Hov analyse-

rar: en bok från 1600-talet, som bland annat tillhört systrarna Schøller och som innehåller orgeltabulatur, vidare en bok från 1700-talet tillskriven den yngre släktingen Elisabeth, slutligen *tio* häften från 1800-talet med proveniens Mary Ann Allingham och där drygt hälften av dem innehåller musik (sånger med noter och text). I sammanfattningen funderar Hov på varför de aktuella manuskripten egentligen bevarats, när andra liknande förkommit. De två enskilda böckerna ägde tydligen en viss status, eftersom den ena också innehöll bokföring och den andra även tryckt material, de tio häftena hade nog blivit lyckligt förbisedda bland annat material i ett gårdsarkiv.

Därnäst placerar Märta Ramsten två *handskrivna notböcker* under en särskilt kritisk lupp. Det är ju inte avgjort att exempelvis ägaren av en viss notbok är densamma som skrivaren, att den representerar en utpräglad repertoar eller att innehållet ens använts praktiskt. I sådant avseende påminner dessa böcker starkt om *handskrivna visböcker*. Utifrån begreppet *repertoarbild* granskar Ramsten två notböcker: ”Snickar-Eriks notbok” och ”Gammal dansmusik”. Vad gäller den förstnämnde jämför Ramsten två notförlagor som bägge kan kopplas till Snickar-Erik (Erik Olsson i Ovanåker, 1824–1905) och hon kommer fram till att det inte finns någon överensstämmelse mellan dem. Den ena förlagan som Ramsten undersöker är en rekonstruktion av just ”Snickar-Eriks notbok”, en bok vars innehåll förmedlades till *Folkmusikkommissionen* i andra hand och där delar även kom att publiceras i *SvL*. Den andra förlagan är noter skrivna av Einar Övergaard (1871–1936), som sommaren 1899 reste runt i Hälsingland och faktiskt träffade Snickar-Erik på riktigt och upptecknade denne. En av Ramstens mer cyniska poänger är att Övergaard med stor sannolikhet underströk andrahandsbokens otillförlitlighet för *SvL*:s sammanställare Olof Andersson (1884–1964). Notboken ”Gammal dansmusik” i sin tur har tillhört Per

Erik Ohlsson i Hidinge, Närke (1840–1917), en bok vars innehåll också fått lämna bidrag till *SvL* samt förmedlats i andra hand. Källkritikens inte riktigt lika vassa tunga blir i detta fall att denna bok ursprungligen bestått av flera småhäften, någon gång kompilerade till *en* notbok, en sen åtgärd som sannolikt Per Erik Ohlsson själv låtit utföra, och att dess repertoar såsom det presenteras i *SvL* endast är ett urval.

Med utgångspunkt i musikpedagogiska *låtkurser* skriver Karin L. Eriksson så om urval, spridningsvägar och framförandep Praxis avseende *spelmansböcker*. Eriksson frågar sig vilka låtar som lärs ut på *låtkurser*, hur repertoaren ”förflyttar” sig från handskrifterna och därefter gestaltas. Undersökningen grundar sig huvudsakligen på fältstudier, utförda åren 2013–2015 genom filmdokumentationer och intervjuer av tolv lärare. Inga tydligt angivna källor leder emellertid fram till var fältarbetena eventuellt finns arkiverade; inte heller var fältstudierna är gjorda eller hur de tolv lärarna närmare kan lokaliseras i sin profession. Vi får dock veta att vardera två av lärarna främst spelar musik från Hälsingland respektive Västergötland, en ytterligare vardera från Blekinge, Dalarna, Skåne respektive Västerbotten samt att ytterligare fyra hämtar sin huvudsakliga inspiration från småländska låtar, vilket gör att låtar ur just småländskt orienterade notböcker blir överrepresenterade i undersökningen. En intressant iakttagelse är att Eriksson inledningsvis uttryckligen ställer ”handskrivet material som gjorts i kulturhistoriskt syfte” – alltså en *uppteckning* – i motsats till begreppet *spelmansbok*. Detta är en distinktion som tål att diskuteras. Det torde knappast säkert kunna fastställas att en och annan gammal spelmanslik handskreven notbok inte skulle kunna vara skriven i syfte att även bevara kulturhistorien eller att någon hygglig uppteckning inte skulle kunna värderas praktiskt autentiskt. I konklusionen reflekterar Eriksson bland annat över att de låtar som lärts ut i studien och hämtats ur

spelmansböckerna, till skillnad från lärarnas förråd av ”övriga låtar”, ofta varit fördelade på få låttyper, medan urvalet som lärarna gjort ändå förväntats fungera relevant för den kontext som både lärarna och kursdeltagarna känt sig hemma i; urvalet är ofta polskor, vilka inte anses avspegla den innehållsrika repertoar av andra låttyper som faktiskt kan påträffas i notböckerna.

Mathias Boström avslutar en kunskapsförmedlande, hälsosamt källkritisk men på samma gång tämligen formalistisk antologi med en biografiskt hållen artikel, vars syfte är att öka kunskapen kring folkmusikforskaren Nils Dencker (1887–1963). Dencker var visserligen från Västra Broby i Skåne, men kanske ändå mest känd i folkmusikkretsar för sina insamlingsarbeten i Sörmland. Hans efterlämnade material finns hos ISOF – Institutet för språk och forskning i Uppsala (tidigare ULMA). Dencker var i grunden naturvetare, kom dock från en musikalisk familj och intresserade sig tidigt för folkmusik. Redan under studietiden i Lund kom Dencker i kontakt med den kände Nils Andersson (1864–1921). Han var även bekant med den svenska musikforskningens fadersikon Tobias Norlind (1879–1947), som stödde honom i forskningsambitionerna. Artikeln fokuserar särskilt på Denckers studier av *spelmansböcker* och äldre tryck i utländska bibliotek, ett komparativt arbetssätt som han utförde under flera resor, bland annat i Polen och Tyskland, och där en av huvudlinjerna var att försöka finna en djupare förståelse för polskans möjliga spridningsvägar till Sverige. I sammanhanget intresserar sig Boström för ”kunskapsproduktionens kretslopp” med referens till den franske vetenskapsteoretikern Bruno Latour. Boström menar att Denckers arbete kan åskådliggöras i en motsvarande modell, som något förenklat kan tolkas utgå från flera parallellt arbetande kretslopp: initial insamling, legitimering, finansiering och publicitet med slutlig sammanlänkning till de övriga kretsloppen. Samtidigt var Dencker permanent anställd

som folkskollärare och förefaller ha bedrivit en stor del av sitt forskningsarbete på undervisningsfri tid. Han tycks således inte ha varit helt beroende av extern finansiering, även om han tidigt erhöll medel från *Längmanska kulturfonden* för att kunna utföra sina utlandsresor och att uppteckningsarbetet i Sörmland till stor del bekostades av ULMA.

Patrik Sandgren, Lund

Stiftelsen för Musikkulturens Främjande 1920–2020 Jubileumsboken. Edward Klingspor (red.). Stiftelsen för Musikkulturens Främjande, Stockholm 2020. 201 s., ill., ISBN 978-91519-3358-0.

Man måste beundra *Stiftelsen för Musikkulturens Främjande*, eller rättare sagt alla personer bakom den verksamhet som stiftelsen bedrivit – och fortfarande bedriver. Först och främst: ett hopplöst namn som effektivt döljer att det handlar om ett musikinstrumentmuseum, ett arkiv med manuskript till musikaliska verk och musikrelaterade brev samt en konsertarrangör. Allt detta rymms i en lokal på Riddargatan i centrala Stockholm och sköts av en liten stab av hängivna medarbetare. Museisveriges bäst bevarade hemlighet? Dock inte för musikhistoriker, som alla borde vara förtrogna med stiftelsens enastående samlingar.

Stiftelsen, med alla sina verksamheter, är ett monument över en passionerad samlare: *Rudolf Nydahl* (1882–1973). Född i Stockholm som son till en vinhandlare, drabbades han tidigt av musiken och inledde en bana som tonsättare parallellt med vinaffärerna. Men livet ville annorlunda. Runt 1920 byggdes det statliga alkoholmonopolet, och den lukrativa vinhandel vid Stureplan som Nydahl ärvt efter sin far löstes in mot en försvarlig summa pengar. (Inredningen finns för övrigt bevarad och ingår i Spritmuseums samlingar.)

Förmögenheten gjorde att Rudolf Nydahl helt och hållet kunde satsa på musiken. Redan tidigare hade han rest flitigt, framför allt till Paris, där han tog lektioner i musikteori vid stadens musikkonservatorium. Nu ägnade han i stället sina resor åt inköp av äldre musikinstrument, av musikaliska verk i manuskript, av brev från tonsättare och musiker, av andra föremål med musikanknytning. Han besökte systematiskt antikhandlare och antikvariat, lade bud på auktioner och byggde upp ett kontaktnät med säljare och andra samlare. Ganska snart blev samlingarna mycket stora. Intressant nog bildade han redan 1920 en stiftelse som skulle äga samlingarna. Han tänkte sig alltså att samlandet hade ett högre mål än att fylla magasinerna med föremål och arkivalier – till samlarens egen glädje. Det hopbragta godset skulle ”främja musikkulturen”.

Rudolf Nydahl var bestämd på en punkt: hans samlingar skulle aldrig övergå i statlig ägo. Hellre skulle samlingarna flyttas utomlands, trots att det var pengar från svensk staten som möjliggjorde samlandet. Men det var kanske själva monopolbeslutet som låg bakom hans hårda inställning.

Någon statlig verksamhet har den Nydahlska stiftelsen aldrig blivit. Den är fortfarande genuint privat. Det är därför mycket speciellt att det på några kvarters avstånd i Stockholm finns två musikmuseer med gamla anor, ett statligt (för närvarande med pseudonymen Scenkonstmuseet) och ett privat.

Stiftelsens första hundra år firas bland annat med en jubileumsbok som undertiteln meddelar. En av medarbetarna, Edward Klingspor, fungerar som redaktör men har också skrivit och fotograferat. Övriga författare är Göran Grahn, Madeleine Modin samt Bonnie och Erling Lomnäs. Författarnamnen anges lustigt nog bara på kolofonsidan. Ingenstans står vad respektive författare skrivit. Texterna är faktamättade, men saknar käll- och litteraturhänvisningar.

Jubileumsboken har ett slösande rikt bildmaterial som dessutom framträder fint på det

glansiga pappret: bilder på musikinstrument, målningar med musikmotiv, manuskript, brev och en hel del fotografier från verksamheten, såväl gamla som nytagna. Redan illustrationerna lockar den musikhistoriskt intresserade att fördjupa sig i boken.

Boken innehåller fem avdelningar. Ett avsnitt om grundaren Rudolf Nydahl inleder. Därefter följer en krönika om stiftelsens verksamhet. Ett tredje avsnitt beskriver de människor – konsertbesökare, museibesökare och forskare – som stiftelsen nått. Samlingens instrument ägnas (förstås) en egen avdelning, liksom arkivets rika innehåll. En coda med förtecknade konserter och stiftelsens ledamöter avslutar.

Apropå den femte avdelningen så beskrivs där översiktligt innehållet i Ingmar Bengtssons stora arkiv som stiftelsen mottagit. Ingmar Bengtsson (1920–1989), professor i musikvetenskap vid Uppsala universitet 1961–1985, lämnade bland annat efter sig forsknings- och undervisningsmaterial, korrespondens, musikalier, böcker och åtskilligt annat. Här finns kort sagt viktiga källor för den som vill skriva den svenska musikforskningens historia.

Det är en verklig prestation att en hårt kämpande stiftelse, med begränsade resurser, kunnat publicera en jubileumsbok av detta format. Som jämförelse kan sägas att det statliga grannmuseet inte lyckades åstadkomma en skrift när man firade 100 år 1999 – det gjorde däremot Musikhistorisk museum i Köpenhamn vid sitt jubileum 1998. Med jubileumsboken har Stiftelsen för musikkulturens främjande givit sig själv en praktfull hundraårspresent, men också alla oss beundrare en 200-sidig påminnelse om vad en livslång passion kan leda till.

Gunnar Ternhag, Falun

Rolf Kjellström: *Nybyggarnas liv*. Carlsson Bokförlag, Stockholm 2020. 199 s., ill. ISBN 978-91-8906-304-4.

Etnograf och etnolog Rolf Kjellström har utfört omfattande undersökningar om nybyggargliv i Vilhelmina socken i södra Lappland under det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Det har resulterat i sex bokvolym-er som utgavs av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur från 2012 till 2016 (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi nr 119, 122, 125, 132, 137 och 142). För sitt omfattande arbete om nybyggarkulturen erhöll Kjellström 2016 Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens silvermedalj. Den här recenserade boken är utgiven på Carlsson Bokförlag och utgör en populärvetenskaplig sammanfattning av allt det forskningsarbete som författaren har utfört.

Det primära källmaterialet utgörs av äldre folklivsuppteckningar. En av de stora insamlarna var Nils Eriksson, som gjorde uppteckningar, teckningar och fotografier som kommit till rik användning i denna bok. Eriksson blev 1978 filosofie hedersdoktor vid Uppsala universitet. En framstående traditionsbärande var också Lisa Johansson. Författaren återger flera längre berättelser från hennes anteckningar. Han har dessutom själv utfört fältarbeten under flera år och träffat många sagesmän. Boken har tillägnats den avlidne Anders Wepsäläinen som ritat kartor och utfört teckningar som återges i boken.

Det första huvudkapitlet avser nybyggarnas första tid under 1800-talet. En del av dem var samer, men huvudparten kom från andra jordbruksbygder. Det utformades ett i stort sett självförsörjande samhälle som levde i isolering. Nybyggarna tillverkade alla byggnader, inredning och redskap själva. Självhushållet bestod av fiske i sjöarna, jakt och fångst i skogarna samt boskapsskötsel som förutsatte tillgång till slättermarker ute på myrar. Byggnadsväggarna i husen bestod

av runda timmerstockar som man huggit i skogen. Taken utgjordes av näver med grästorv ovanpå.

Till en början var samerna skeptiska till att nybyggarna kom och konkurrerade om fiske, jakt och fångst. Nybyggarnas hundar ansågs utgöra en fara för renarna. Samerna ogillade även nybyggarnas hötransporter under vintern. Detta missnöje ledde i en del fall till att nybyggare efter en tid flyttade iväg. Så småningom ändrades den negativa inställningen bland samerna och relationen till nybyggarna blev avsevärt bättre. Samerna insåg efterhand att fisken i sjöarna räckte till för alla. De förstod att det var en fördel att kunna köpa mjölk, smör och ost av nybyggarna. Dessa kunde i utbyte erhålla renkött och renskinn.

Det andra huvudkapitlet koncentrerar sig på näringar när nybyggarna väl hade etablerat sig. Staten ställde krav på att de skulle uppodla ny åkermark. Detta var mycket arbetsamt och innebar avverkning av träd och det tog tid. Sädesodling förekom i ringa omfattning på de små åkerlapparna medan potatisodling var mer framgångsrik. Boskapskötsel var betydligt viktigare än åkerbruket. Det främsta husdjuret var kon som gav mjölk till både smör och ostar. Dessa produkter kunde avyttras vid vinterresorna över riksgränsen till Norge. Andra husdjur utgjordes av får och hästar som dragare. Förutom hö användes löv och bark som foder. Männen var ofta ute på jakt, fångst av vilda djur och fiske. Då fick kvinnorna sköta om husdjuren. Fisket bedrevs med hjälp av hemmagjorda krokare och nät. Fisken förvarades i huvudsak som nedsaltad och ibland som saltorkad.

Det tredje huvudkapitlet avser en blandning av matlagning, kommunikationer, handel, slöjd och hantverk. Kött saltades och förekom i stor utsträckning som middagsmat. Färkött kunde torkas över den öppna spisen. Korv bestod av inälvor, och de rengjorda tarmarna blev korvskinn. Till allt detta kött åts potatis. Bröd bakades av mjöl som malts på hemmagjorda kvarnar. Eftersom tillgången

på säd och därmed mjöl var begränsad, var nybyggarna sparsamma med att baka och äta bröd. Kaffe maldes i speciella kvarnar, och det utgjorde en status- och högtidsdryck. Gröt tillverkad på kornmjöl var en vanlig kvällsrätt.

Som transportmedel användes hemmagjorda båtar, skidor med en stav, slädar och snöskor, kallade trygor, på hästarna under vintern. Några vägar var inte att räkna med. Byteshandel skedde till stor del genom ett par vinterresor över riksgränsen till Norge. Flera nybyggare gjorde handelsresorna tillsammans. Vid varje resa var man borta i tolv dagar. Nybyggarna hade i första hand med sig smör men även fågelkött, skinn och slöjdalster. I utbyte förde de med sig hem kornmjöl, salt, kaffe, socker, sill, tyg, tobak, tändstickor, fotogen med mera. Hela lasset på hemvägen kunde väga omkring 500 kilo.

Slöjd och hantverk tog sig många olika former. Skor tillverkades av skinn eller ull. Träslöjd var också framträdande.

Det fjärde huvudkapitlet bär titeln "Från vaggan till graven" och tar upp olika livsfaser från barnåren till ålderdomen och döden. Skolorna var ambulerande. Det gällde för barnen att lära sig läsa för att kunna bli konfirmerade. De fick tidigt börja att arbeta. Från sju års ålder fick de om somrarna vala gårdens djur. Aga var en vanlig uppfostringsmetod. Under ungdomstiden förekom nattfrierier på lördags- och söndagskvällar. Pojkar och flickor låg då tillsammans ute i fähusladan, där flickorna övernattade under den varmare årstiden.

En ogift kvinna som blev med barn, blev allmänt föraktad liksom det utomäktenskapliga barnet. Det förekom att ogifta gravida kvinnor försökte abortera fostret genom att konsumera tändstickssvavel och kvicksilver. Det kunde leda till att de själva dog. Om modern dödade barnet som fötts, betraktades det i omgivningen som en utböling som spökade och skrek och klagade på den plats där det blivit nedgrävt.

Det religiösa livet präglades av husandakt

på söndagar med läsning ur en postilla. På grund av det långa avståndet besöktes kyrkan bara ett par gånger om året, dels på sommaren, dels på hösten. Resan tog flera dagar i anspråk. Vid kyrkan fanns en större stuga med övernattningsmöjligheter. Där möttes både samer och nybyggare. Prästen höll flera gudstjänster, såväl på samiska som på svenska. Det förrättades barndop, vigslar samt jordfästningar på kyrkogården av alla de som avlidit sedan den förra kyrkhelgen. Vid sjukdomar tillämpades folklig läkekonst som utförligt skildras i boken.

Det femte huvudkapitlet bär titeln "Från nybyggarnas tankevärld". Här skildras folktröföreställningar om övernaturliga väsen, sägner, sagor, ordstäv och talesätt. De olika andeväsendena uppfattades vara goda men i andra fall onda. En vanlig föreställning avsåg vittra, som ansågs leva under jorden. En fara bestod i att vittra kunde byta bort sina egna barn mot människobarn som inte hunnit bli döpta. Ett skyddsmedel bestod i att lägga en metallkniv eller psalmbok i barnvaggan. Bjara utgjorde ett mjölkstjälande väsen som visade sig som ett grått nystan eller en grå liten boll. En utbredd uppfattning var att människans öde från början var bestämt och det gick inte att ändra på.

Kjellströms bok ger ingående upplysningar om nybyggarnas speciella och hårda liv i en isolerad värld. Kontakter med omvärlden avsåg möten med samerna, de sporadiska kyrkhelgerna och handelsresorna till Norge. Genom de många teckningarna och fotografierna i boken får läsaren en ingående bild av den materiella kulturen och flera olika arbetsmoment. De långa citaten från folklivs- och uppteckningar ger ett inifrånperspektiv på kulturen. Boken kan sägas vara klart pedagogiskt upplagd och kan rekommenderas till en kulturhistoriskt intresserad allmänhet som vill veta mer om forna tiders karga levnadsförhållanden i fjällvärlden.

Anders Gustavsson, Oslo universitet/Henån

Att forma en ny tid. Kvinnor som samhällspedagoger runt 1900. En kollektiv biografi. Boel Englund & Agneta Linné (red.). Stockholmia förlag, Stockholm 2020. 330 s., ill. ISBN 978-91-7031-324-0.

I äldre svensk historieundervisning spelade krigsbedrifterna vid exempelvis Lützen och Narva en avgörande roll. Även slaget vid Brunkeberg 1471, odödliggjort genom konstverket St. Göran och draken, fick plats i läroböckerna. Långt senare utspelar sig i denna huvudstadens centrala del en annan minst lika viktig del av vårt förflutna. Med en reviderad och könsjämlik historiesyn är perspektivet flyttat från manliga krigshjältar till kvinnopionjärer. Där på bägge sidor av Brunkebergsåsen och kvarteren runt Humlegården är skeendet förlagt i nyutgivna verket *Att forma en ny tid. Samhällspedagoger runt 1900*. Det rör sig om en kollektivbiografi, författad av redaktörerna Boel Englund och Agneta Linné, i samarbete med Ingrid Heyman, Kerstin Skog-Östlin och Eva Trotzig. De presenterar en gemensamt skriven text, en monografi i stället för en antologi, över kvinnor som lyckades bryta igenom seglivade könsbarriärer. I studien, till stor del baserad på forskningsprojektet *Formering för offentlighet*, har ett fyrtiotal kvinnor lyfts fram för närmare presentation. Där samsas mer djupgående porträtt, som kan växa ut till minibiografier, med mer kortfattade och fragmentariska av uppslagsboks-karaktär. Trots den samlade sakkompetens skribenterna besitter har de måhända inte fullt ut lyckats foga samman framställningen till en enhet. Det kompenseras genom att den knyts ihop i ett välskrivet summerande kapitel där de utvalda kvinnorna sätts in i sin kontext och samtid. Man riktigt ser hur de fem skribenterna putsat på formuleringarna. Det blir en uppvisning i språklig ekvilibristik men med stigande abstraktionsnivå blir konklusionerna ofrånkomligen något vaga. Teoretiskt lutar sig studien mot Pierre Bourdieus teori-

ram, varför det uppdragits åt den på området välorienterade Donald Broady att skriva ett avslutningskapitel.

Kring sekelskiftet 1900 var Stockholm inne i ett expansivt urbaniseringskedde som väl beskrivs av kulturhistorikern och författaren Claes Lundin, till vilken boken hänvisar vid flera tillfällen. Kanske skulle även någon skönlitterär text av Hjalmar Söderberg ha passat in? Trots dennes höga stilideal och i övrigt framsynta politiska ståndpunkter är det begripligt att han med sina sarkastiskt nedlåtande syn på tidens rösträttskvinnor inte tillåtit komma med. Då bank- och kontorspalats, småningom varuhus flyttade in på nedre Norrmalm kom bostäderna att förläggas längre norrut och in på exklusiva Östermalm, vars nybebyggelse utplånade det tidigare proletära Ladugårdslandet. Stadsbilden fick sin prägel av Lindhagenplanen och Esplanadsystemet. Befolkningsmässigt var kvinnorna i klar majoritet, delvis en följd av emigrationen. Fyrtio procent av kvinnorna yrkesarbetade och inom skolväsendets lägre stadier var de då som nu helt dominerande. En central mötesplats var därför Högre Lärarinneseminariet, beläget på gränsen mellan Norr- och Östermalm. Med stora barnkullar följde monumentala skolbyggen, som exempelvis Matteus folkskola, som hyste tvåusen elever. Det hade invigts av Oscar II, liksom ett årtionde tidigare Norra Latin, en uteslutande manlig domän på samma sätt som Norra Real, de båda statsläroverken på Norrmalm. I samma kvarter smög sig de mer oansenliga privatskolorna in, placerade bland hyreshusen. Undantag var Whitlockska samskolan och det storslagna bygget på Östermalm för Nya Elementar för flickor, som leddes av den disputerade romanisten Anna Ahlström. Idag huserar Carlssons skola i dessa lokaler. En bildningshärd var även Arbetarinstitutet, grundat av den antiklerikale positivisten Anton Nyström. Där framträdde Ellen Key och Anna Whitlock, länge skolkollegor, som föreläsare. Dit lockades de kulturliberala och sekulariserade

kvinnor som inte drogs till den väckelsemiljö som vuxit sig stark kring Blasieholmskyrkan och Betlehems kyrkan, båda lågkyrkliga med koppling till Evangeliska Fosterlandsstiften. Med liberalteologins intåg splittrades landet även religiöst.

Bokens huvudfokus ligger på de pionjärvinnor, som trots hårt motstånd lyckades bryta sig nya vägar. Så uppmärksammas vår första studentska, gotländskan Betty Pettersson som 1871 vid 33 års ålder avlade sin examen som privatist vid Nya Elementar. Bland privatisterna 1874 återfanns Ellen Fries, som kom att bli den första kvinnan som disputerade vid ett nordiskt universitet. Det skedde i historia, där hon senare blev pionjär i utforskandet av kvinnornas specifika förflutna. Vid samma tid beviljades Wallinska skolan egen dimissionsrätt och kom därmed att attrahera studiebegåvade flickor från hela landet. Genom inflyttningen i Stockholms gymnasiums tidigare lokaler på Riddarholmen fick skolan sin första värdiga boning. Till dess tidiga studenter hörde Karolina Widerström, vår första kvinnliga läkare, och Elsa Eschelsson, som avancerade så långt inom den juridiska fakulteten att hon sökte professur, med tragisk utgång. Där ryms även ledande rösträttsaktivister som Lydia Wahlström, Gulli Petrini och Emilia Broomé, tillika ledande fredsaktivist. För deras fortsatta karriär fanns trots hög kompetens och akademiska examina formella hinder att övervinna. Det kan exemplifieras med Anna Sörensen som trots överlägsna meriter först efter flera avslag utsågs till rektor för det kvinnliga folkskoleseminariet på Södermalm. Ett specialavsnitt ägnas våra första kvinnliga läkare. Medicinaryrket var prestigefyllt i en tid som präglades av de vita rockarnas magi. Pionjärer som Karolina Widerström, Ada Nilsson och Alma Sundquist gjorde alla stora insatser inom gynekologin och arbetade aktivt för införande av sexualundervisning

Uppmärksamhet ges också åt den mångsidigt verksamma Anna Lindhagen, främst

känd som initiativtagare till våra koloniträdgårdar, men också socialdemokratisk kommunalpolitiker med engagemang inom i freds- och rösträttsrörelsen. Därtill var hon redaktör för *Morgonbris*, Socialdemokratiska kvinnoförbundets språkrör och blev invald i Stockholms skönhetsråd. Med gott sinne för estetiska värden bosatte hon sig på Stigberget på Söder med panoramautsikt över Stockholms hamninlopp. Det var i samma kvarter Per Anders Fogelström fann inspiration då han skapade sitt flerbandsverk om stadens historia. Självklart belyser skriften även den seiga kampen för kvinnlig rösträtt, liksom de pionjärer som valdes in i riksdagen 1921. En särskild presentation får socialdemokraten Agda Östlund, som blev den första kvinna som jungfrutalade i riksdagen, med klar retorisk talang. En inte oväsentlig roll för spridningen av tidens reformidéer spelade det privata umgängeslivet med sitt nätverksbyggande. Särskilt betydelsefulla var de sällskapssalonger som drevs av läkarfamiljer som Anton och Louise Nyström, Carl och Calla Curman liksom av Sven och Hanna Palme, som senare i vår första gröna våg flyttade till exklusiva Djursholm. Mitt i navet fanns den allestädes närvarande Ellen Key, som dessutom ordnade egna söndagsmottagningar. Hennes formidabla nätverk var tillika internationellt och inneslöt författare som Rainer Maria Rilke, Martin Buber, Peter Krapotkin och Romain Rolland. Samtidigt som Key kan ses som ett vänskapsgeni var hennes åsikter kontroversiella inom båda könen och hon drevs i en slags landsflykt under 1900-talets första årtionde. Väl återkommen ville hon inte åter sugas in i huvudstadslivet utan valde att bosätta på Strand invid Vättern. Efter sitt fränfälle 1926 begravdes hon på Västerviks kyrkogård, inte långt från det herrgårdslänkande barndomshemmet Sundsholm.

På ett intresseväckande sätt belyser denna dubbla kollektivbiografi central kvinnohistoria i en brytningstid på tröskeln till vår demokrati med rösträtt för båda könen. Vad som

träder oss till mötes är även ett Stockholm för drygt hundra år sedan, då celebriteterna, bosatta i varandras närhet, ständigt möttes i gatuvimlet, i umgängesliv och på kulturella och politiska evenemang.

Bert Mårald, Umeå

Jens Ljunggren: *Den svenska idrottens historia*. Natur & Kultur, Stockholm 2020. 291 s., ill. ISBN 978-91-27-15122-2.

Jens Ljunggrens historik över den svenska idrotten är inte det första försöket att skildra idrottsrörelsens brokiga utveckling. För varje försök som görs får man en allt starkare känsla av att detta är ett kinkigt projekt. Idrottsrörelsens historia blir mer och mer komplicerad allt efter som decennierna går. Ljunggren, som 2011 efterträdde Jan Lindroth som professor i idrottshistoria vid Stockholms universitet, gör nu ett tappert och till stora delar lyckat försök, men allt går förstas att diskutera.

Jens Ljunggren skildrar både idrottens och den svenska idrottsrörelsens historia men särskilt det senare. Boken inleds dock med ett kapitel som ger en översikt av idrotten i Europa under medeltid och tidigmodern tid. Ett framträdande tema här är våldets plats i den medeltida och tidigmoderna idrotten, exempelvis i tornerspel som kunde resultera i att bålda riddare avled av sina skador, i den tygellösa folkliga fotbollen och i de grymma men populära idrottslekar som innehöll djurplågeri. Idrottens äldre historia är ju i mycket en historia om ett med tiden successivt avtagande våld. Inte minst Norbert Elias har i sina civilisationshistoriska arbeten givit talrika exempel på detta. Rätt mycket av vår kunskap om äldre seklers idrott har vi fått just genom bevarade förbud mot överdrivet våldsamma idrottsövningar eller från rättegångshandlingar som berättar om urspårade fysiska övning-

ar i folkdjupet.

Även bokens andra kapitel är en bakgrund till den svenska idrottshistorien. Här skildrar Ljunggren hur Englands och Kontinentaleuropas idrott tog sig olika vägar under 1700- och 1800-talen. Hästkapplöpningar, cricket och boxning blev tidigt populära sporter i England, där vadhållning snart blev nära knutet till idrotten. De engelska internat-skolorna hade en särskild roll i omskapandet av den folkliga fotbollen, som i stort sett var totalt regellös, till en ordnad och disciplinerad sport. I England började man också skilja noga mellan amatörer och professionella. I slutet av 1800-talet blev den engelska idrotten ett massfenomen med mycket höga publik-siffror, som vid viktiga fotbollsmatcher.

I övriga Europa var idrottens utveckling under 1700- och 1800-talen lugnare. Här växte det i stället fram ett intresse för gymnastik, särskilt i Tyskland, som mer tog sikte på folkhälsan, en form av idrott som alla skulle kunna delta i och som skulle passa alla. Ljunggren kontrasterar denna mot den engelska sporten. Medan den senare i sin internattappning närmast kunde ses som ett medel att skapa ledargestalter i 1800-talets kapitalistiska samhälle eller i den brittiska kolonialmakten, vände sig den kontinentaleuropeiska gymnastiken uttryckligen till hela befolkningen och ville stärka nationen och dess försvarskraft. Möjligen kan jag tycka att Ljunggren för ensidigt jämför Kontinentaleuropas idrott med gymnastik. Det fanns dock många andra idrotter som levde på det europeiska fastlandet. Men kanske finns det skäl för att särskilt uppehålla sig vid gymnastiken, som tyska *Turnen*, eftersom den har så klara beröringspunkter med den svenska Linggymnastiken, som senare skall diskuteras.

Bokens återstående tolv kapitel behandlar svensk idrott. Först skildras, om än ganska skissartat, idrotten i Sverige före 1800-talet. Det ges flera exempel på idrott vid de kungliga hoven, till exempel Gustav Vasas, Erik XIV:s och Kristinas. Utövande av idrotter var

länge något som kännetecknade den europeiska hovkulturen och så även den svenska. Flera kungar framstår som aktiva idrottare, låt vara att detta ju också är en följd av att just kungarna har blivit föremål för omfattande och detaljinriktad historisk forskning. Traditionen med tornerspel levde även under Gustav III:s regim för att sedan försvinna helt. Ljunggren påpekar att ordet "idrott" används första gången i modern betydelse vid Gustav III:s tornerspel, man talade om "ridderliga idrotter".

Den folkliga idrotten i Sverige är tämligen väl känd från allehanda äldre källor, från Olaus Magnus arbeten på 1500-talet till de etnologiska uppteckningsarkivens uppgifter från 1800-talets slut och 1900-talets början. Ljunggren ger en översikt av vad vi vet om ämnet idag.

Jag tycker nog att han kunde ha givit en mer utförlig bild av den gotländska idrotten under äldre sekler. Den är ju det närmaste vi kommer en tävlingsidrott bland vanligt folk under 1700- och 1800-talen. Den ger också goda exempel på särdragen i den folkliga idrotten: hur den var knuten till lek och skämt, till rivalitet mellan socknar, till rituella procedurer och till en lokal festkultur. Och den är en viktig länk till idrotten i andra länder i Nordeuropa, inte minst Holland.

Bokens fjärde kapitel heter "Det svenska gymnastikundret" och behandlar Linggymnastiken. 1813 startades GCI i ett gammalt kanongjuteris lokaler på Hamngatan i Stockholm, där gymnasten, fäkthemästaren och därtill skalden Per Henrik Ling blev dess förste föreståndare. Ljunggren menar att Lings gymnastik hade ännu mindre med tävlingsidrott att göra än den tyska gymnastiken. Men liksom sina tyska kolleger hade Ling politiska ambitioner: han ville skapa ett sunt och starkt folk. Lings gymnastik hade statsmakternas stöd och blev en succé på flera sätt. Inte minst den utbildning av sjukgymnaster som skedde på GCI blev framgångsrik och många utexaminerade män och kvinnor eta-

blerade sig under 1800-talet runt om i världen som eftersökta experter.

I skuggan av Linggymnastiken utvecklades tävlingsidrotten i Sverige långsamt under 1800-talet. Simningen var en sport som tidigt ledde till föreningsbildning. Olika simsällskap från första hälften av 1800-talet anordnade efter akademiskt mönster simpromotioner inför publik, men någon tävlingsinriktning hade verksamheten inte. Målet var helt enkelt att lära svenska folket att simma. När exempelvis cykel- och skridskoföreningar under andra hälften av seklet började bildas var det till en början mest för nöjes och sällskaps skull, inte för tävlingar. I denna idrott till nytta och nöje fanns ofta många kvinnor med. Deras andel skulle senare komma att sjunka när idrotten började bli mer prestationsinriktad kring sekelskiftet 1900.

Ljunggren skildrar i två kapitel idrottens snabba utveckling i Sverige 1900–1940. Kring sekelskiftet grundas idrottsrörelsens stora förbund, till exempel Svenska Gymnastikförbundet 1891, Centralföreningen för idrottens främjande 1897 och 1903 det som senare skulle bli det viktigaste av alla, Riksidrottsförbundet. Här behandlas en rad olika aspekter på den nu snabbt framväxande idrotten: statens och kommunernas satsningar, medias växande intresse för idrotten, de första ansatserna till kommersialisering, hanteringen av den känsliga amatörfrågan och mycket annat.

Ljunggren tar upp en del konflikter inom det tidiga 1900-talets svenska idrottsrörelse. En sådan utspelades mellan Svenska Gymnastikförbundet och Riksidrottsförbundet. Det förra ogillade det senares satsningar på tävlingar och elitidrott. Det var en strid som Gymnastikförbundet inte kunde vinna. Gymnastiken saknade den dramatik och spänning som tävlingsidrotten i så hög grad kunde erbjuda. Jag minns från min egen tid som läroverkselev på 1950-talet hur man upplevde gymnastiklektionernas ”armar uppåt sträck” som något hopplöst tråkigt. Och hur

gymnastikläraren hälsades med unisont jubel, när han någon gång emellanåt förkunnade att ”idag blir det handboll”. Ljunggren kallar tävlingsidrotten för ”ett privilegium för läroverksungdomen”. Sant är att tävlingsidrotten fick större utrymme i läroverken än i folkskolan. Där dominerade gymnastiken helt. ”För folkskolebarnen gällde andra normer. De skulle i första hand lära sig respekt och lydnad”, skriver Ljunggren. Det är litet försåtligt formulerat. Det handlar väl i första hand om ålder. Tävlingsidrott för folkskolebarn i nio-tioårsåldern var nog inget realistiskt alternativ, medan elever i övre tonåren knappast skulle kunna nöja sig med enbart rätt mekaniska gymnastikövningar.

Ett annat ämne som spelar stor roll i Ljunggrens framställning är kvinnoidrotten. Gymnastik, konståkning, simning och tennis var sporter där kvinnor redan tidigt på 1900-talet var engagerade. Bland lagsporterna organiserades tidigt damlag i bandy och handboll. Motståndet var dock länge utbrett mot kvinnligt deltagande i många sporter. Ett annat konfliktområde var arbetaridrotten, som i Sverige organiserades på 1920-talet. Klassmedvetna arbetare borde inte engagera sig i den idrottsrörelse som sköttes av det borgerligt präglade Riksidrottsförbundet.

1930 bildades en med detta konkurrerande organisation, Arbetarnas Idrottsförbund. Det fick i Sverige aldrig någon större betydelse, inte i jämförelse med till exempel Norge, Finland och Tyskland. 1936 hade man endast 8 000 medlemmar och boxning och brottning var de vanligaste sporterna. En förklaring till den svaga tillströmningen var att socialdemokraterna i Sverige inte stödde verksamheten utan slöt upp bakom Riksidrottsförbundet. Möjligen med baktanken att så småningom kunna ta över taktpinnen i detta förbund i stället.

Jens Ljunggren utnämner perioden 1940–1970 till den manliga tävlingsidrottens guldålder i Sverige och ägnar den två kapitel. Det är några decennier då amatöridrottens fana

fortfarande hölls högt, men klubbar och tävlingsarrangörer kände sig mer och mer tvungna att hitta på olika sätt att i skymundan belöna sina stjärnor. Amatörismen eroderade långsamt men obevekligt. På 1970-talet skedde så en rätt snabb professionalisering och kommersialisering av den svenska idrotten. Samtidigt ökade det statliga inflytandet på Riksidrottsförbundet. Staten gav årligen stora bidrag till idrottsrörelsen men började i gengäld ställa krav på vad politikerna önskade att rörelsen skulle leverera. Vad statsmakterna ville var att man skulle ta hand om ungdomar, särskilt då de som var rotlösa och behövde meningsfulla fritidsintressen. För detta utbetalade staten från 1971 så kallat lokalt aktivitetsstöd. Vidare förväntades idrottsrörelsen bidra till att förbättra folkhälsan. Man sökte påverka RF att låta stora delar av anslagen gå till motionsidrott.

Bokens avslutande kapitel ägnas idrotten i det postindustriella samhället 1970–2000 och en sammanfattning. Även här står den statliga bidragspolitiken i centrum. Men Ljunggren beskriver också damidrottens definitiva genombrott som nu inträffade. Med det tycks han främst mena att damfotbollen blev en stor och uppmärksam sport. Kommersialiseringen av idrotten är ett annat tema i kapitlet. Globalisering och växande mediamarknad är några nyckelämnen. Lika viktig var den boom för motionsidrott som de nya gymmen med Friskis & Svettis i spetsen erbjöd från slutet av förra seklet. De har haft stor betydelse eftersom de på samma sätt som joggingvägen möjliggjorde ett slags individualiserat idrottandet utanför föreningslivet. Motionsidrotten krävde inte tävlingar och om man ibland tävlade gjorde man det utan större prestige mest för sin egen skull.

Därmed har jag mycket översiktligt gått igenom Jens Ljunggrens bok. Återstår att göra några allmänna reflektioner. Ljunggren är historiker och det betyder att han ser på idrotten med tränad historisk blick. Han deklarerar redan i inledningen att idrotten är

politisk och att det är en grundtanke i framställningen. Jag citerar: ”Så när jag påstår att idrotten är politisk betyder det att samhällets offentliga beslutsfattande organ – stat, kommun, myndigheter – har haft en avgörande betydelse för idrottens utveckling i Sverige, att svensk idrott till stor del har formats genom politiska beslut och processer samt att olika typer av maktrelationer har varit avgörande för hur idrotten har utvecklats i landet.” Detta är den syn som genomströmmar Ljunggrens arbete, från kungahovens idrottande under 1500-talet via det nationalistiska 1800-talets idrott från Ling till Balck och fram till socialdemokratins försök att styra idrotten under folkhemsepoken under 1900-talet. Det är ett legitimt grepp och berättar onekligen mycket om idrottens villkor under flera sekler. Men man behöver ju inte se idrotten som politisk. Att idrotten ofta har utnyttjats och ännu utnyttjas politiskt av olika krafter är en självklarhet. Men idrotten kan också ses som en lek vid sidan av samhällets krav och konventioner, en lek där poängen är att man inte skall ses som representant för en viss social grupp utan bara har att följa lekens regler. Så såg exempelvis Johan Huizinga på idrott och lekar i sitt klassiska arbete *Homo ludens* från 1938, boken om den lekande människan. Det är därför de folkliga idrottslekarna i äldre tid är så intressanta: de utförs av människor som agerar opåverkade av statens och myndigheternas intressen.

När jag som etnolog läser Jens Ljunggrens idrottshistoria kan jag tycka att den väl mycket behandlar maktkamper inom idrottsrörelsen eller mellan idrottsrörelsen och staten. Det är långtifrån ointressant men det är inte hela bilden av den svenska idrottens historia. Om detta är författaren inte alls omedveten. Han skriver i inledningen att man hade kunnat lägga andra perspektiv på idrottshistorien, till exempel ett kulturhistoriskt. Det är väl just det som föresvävar mig. Ljunggrens perspektiv på idrotten är ett maktperspektiv och därmed ett perspektiv ovanifrån. Varför

människor idrottar och vad det ger dem i deras liv behandlas inte.

Det finns en viktig grupp i samhället som inte alls förekommer i Ljunggrens framställning men som jag tycker är en central del av den svenska idrottsrörelsen. Jag tänker på alla dem som är starkt idrottsintresserade utan att vara särskilt aktiva eller tävlingsinriktade. De följer dagligen med i allt som händer inom idrotten, de läser idrottssidorna i tidningarna och ser idrott på TV. Numera när pressen skriver allt mindre och allt mer selektivt om idrott följer de med idrotterna på de olika förbundens sajter och hemsidor på nätet. Dessa människor är basen inom den svenska idrottsrörelsen. För dem är idrotten en återkommande glädjekälla och något som ger varje vecka året om en särskild spänning.

Ljunggren skriver förvånande litet om TV:s roll för idrotten i Sverige. Jag tror att den är svår att överskatta. De första stora svenska idrottsstjärnorna, sådana som Harry Persson på 1920-talet, lyftes till berömmelse av pressen. Upplevelserna vid de olympiska spelen i Berlin, London och Helsingfors spreds till svenska folket av radion. Lennart Hylands referat från ishockey-VM 1949 ledde till ishockeyns genombrott hos svenska folket. Och från slutet av 1950-talet har TV varit idrottens medium framför alla andra. Jag minns från 1950-talet och 1960-talet att man ganska ofta stötte på personer, inte sällan akademiker, som hade en uttalat nedlåtande inställning till allt vad idrott hette. Den hållningen möter man påfallande sällan idag. Jag gissar att det kan bero på att idrotten genom TV spritts till hela svenska folket. Även den okunnige som ser en stund på idrottssändningar i TV lär sig snabbt spelreglerna och får inte sällan ett yrvaket intresse för sporten i fråga.

Vad har inte TV betytt för en sport som skidskytte, idag en av de absolut populäraste sporterna i Sverige. När Klas Lestander 1960 vann olympiskt guld i den då nya grenen skidskytte, väckte det mycket begränsad uppmärksamhet i Sverige. Grenen var i stort sett okänd och tävlingen skedde vid skjutstationer i skogen utan insyn från publik. Så småningom insåg arrangörerna att man kunde åka i en bana där man ständigt återkom till samma skjutstadion, där publiken då kunde stå och vänta och följa tävlingens höjdpunkt skjutningarna. Numera har TV därtill möjlighet att följa åkningen mellan skjutningarna. Följden har blivit en sport med en inbyggd oöverträffad spänning, där tävlingsutgången är ytterst oviss i varje fall fram till sista skjutningstillfället.

Med detta vill jag ha sagt att idrottens historia är något betydligt större än kampen om anslag och politiska debatter. När staten beviljar RF medel som används för elitsatsningar sker det nog inte på bekostnad av ungdomens hälsa och behov av motion. Spännande och inspirerande elitframgångar leder troligen i stället många barn och ungdomar in på idrottens bana, för några år framåt eller för resten av livet. Idrottens inneboende spänning, att man aldrig kan veta vem som skall vinna och att den som vinner har bevisat sig vara bäst, är något unikt i det moderna samhället. I våra dagars samhälle, det må vara inom litteraturen, konsten, politiken eller det akademiska livet, tas så många ovidkommande och taktiska, läs gärna politiskt korrekta, hänsyn att man nog aldrig kan känna sig säker på att ”den bäste vann”. I kontrasten till detta ligger idrottens stora attraktionskraft.

Mats Hellspong, Stockholm

RIG – VÄGLEDNING TILL FÖRFATTARNA

RIG publicerar artiklar, presenterar nya avhandlingar, debattbidrag, bokrecensioner och notiser inom den kulturhistoriska forskningen. Förutom sedvanligt bedömda vetenskapliga artiklar finns även möjligheten att under rubriken Anteckningar publicera icke-granskade alster. Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom detta forskningsfält.

Manuskripten skall vara skrivna med radavstånd 1,5 och bred marginal. Artiklarnas omfång bör ligga mellan 35 000 och 55 000 nedslag, inklusive noter och litteratur. Artiklarna skall ha en kort engelsk sammanfattning om ca 1 500 nedslag. Bilder välkomnas. En avhandlingsrecension bör maximalt omfatta 17 000 nedslag, ett debatt-inlägg maximalt 8 000 tecken, en bokrecension maximalt 12 000 tecken och en notis maximalt 4 000 tecken.

Artikelmanus granskas av redaktionen och en eller flera externa läsare. Vid frågor kontakta redaktörerna.

UTFORMNING AV MANUSKRIFT

Vi följer *Svenska skrivregler* och *SAOL*.

Nytt avsnitt markeras med indrag.

Noter anges med siffra och skrivs som slutnoter.

Litteraturreferenser används enligt följande:

I texten anges författarnamn, årtal och sidhänvisning, t.ex. ”som Broberg (1988) påpekat”, ”flera studier visar detta (Ehn 1996, Nilsson 1993, Skarin Frykman 1987) ...”, ”som dokumenterat detta (Lundgren 1996:129ff.) ...”.

Litteraturlistan placeras sist. Uppställning och kursivering sker som exemplen visar:

Daun, Åke 1993: *Etnologin, framtiden och samhället*. I: Gerholm, Lena (red.): *Etnologiska visioner. Femton forskare reflekterar kring sitt ämne*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Högdahl, Elisabeth 2003: *Göra gata. Om gränser och kryphål på Möllevången och i Kapstaden*. Hedemora: Gidlunds förlag.

Larsson, Lisbeth 1997: *Modernismens kvinnliga avantgarde. Tvärsnitt nr 1*.

MANUSKRIFTEN SKALL INNEHÅLLA FÖLJANDE

- 1 Författarnamn, titel och institutionstillhörighet eller motsvarande.
- 2 Självtexten.
- 3 Numrerade noter vid behov. Ange inte litteraturhänvisningar i noterna.
- 4 Litteraturreferenser, alfabetiskt ordnade.
- 5 Engelsk sammanfattning (omkring 300 ord eller 1 500 nedslag). Artikelns titel på engelska.
- 6 Bildoriginal och eventuella bildtexter insänds tillsammans med slutgiltigt manuskript.

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornländska ”Sången om Rig” gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden.

Tidskriften utges fr.o.m. årg. 98, 2015, av Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur, en riksakademi med sitt säte i Uppsala

- 1 STREETSMART SOM FOLKKULTURELL FÖRETEELSE & (INFRA)ORDINÄR KUNSKAP
Susanne Österlund-Pötzsch
- 15 GEORGE HAUPT BODDE INTE VID TRUMPETARBACKEN
Per Westberg
- 29 ANTECKNINGAR
Johan Knutsson
- 36 NYA AVHANDLINGAR
Kajsa Kuoljok DIGITAL INFORMATION AND TRADITIONAL KNOWLEDGE.
anmäld av Ivar Bjørklund, Tromsø
- 38 RECENSIONER
Herman Bengtsson och Irene Flygare KLOSTERGATAN 2. KUNGL. GUSTAV ADOLFS
AKADEMIENS BYGGNAD I UPPSALA *rec. av Mats Hellspong*
Simon Ekström HUMRARNA OCH EVIGHETEN *rec. av Matilda Marshall*
Kristofer Hansson & Rachel Irwin (red.) MOVEMENT OF KNOWLEDGE *rec. av Eddy Nehls*
Erik Zillén FABELBRUK I SVENSK TIDIGMODERNITET *rec. av Ulrika Wolf-Knuts*
Annika Sandén FRÖJDELEKAR: GLÄDJE, LUST OCH NÖJEN UNDER SVENSK
STORMAKTSTID *rec. av Ingvar Svanberg*
Märta Ramsten, Mathias Boström, Karin L. Eriksson, Magnus Gustavsson (red.) SPELMANS-
BÖCKER I NORDEN *rec. av Patrik Sandgren*
Edward Klingspor (red.) STIFTELSEN FÖR MUSIKKULTURENS FRÄMJANDE
1920–2020 *rec. av Gunnar Ternhag*
Rolf Kjellström NYBYGGARNAS LIV *rec. av Anders Gustavsson*
Boel Englund & Agneta Linné (red.) ATT FORMA EN NY TID *rec. av Bert Mårald*
Jens Ljunggren DEN SVENSKA IDROTTENS HISTORIA *rec. av Mats Hellspong*